(श्रीप्रभुचरण-कृत-वल्लभाष्टक ३).

{हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ }

(क) हे श्रीवल्लभ ! आपके कहे हुए वचनसे विपरीत जो कोई कुछ कहते हैं वे सभी भ्रान्त केवल अन्धन्तम नरकको पाने वाले सहज आसुरी जीव हैं.

।। सिध्दान्तवचनावली ।।

(हिन्दी गुर्जर भाषा भावानुवाद - 'अमृतवचनावली' परिशिष्टोपेता)

(ક) હે શ્રીવલ્લભ ... ક કહે છે તો તેઓ બધા ભ્રાન્ત ... જીવ છે (શ્રીપ્રભુચરણ-કૃત-વલ્લભાષ્ટક ૩).

(ख) तदाश्रयो न वचनैः किन्तु तन्मार्गनिष्ठया ।
मार्गनिष्ठा न स्वबोधैः किन्तु तादृग्गुरूदितैः ।।
गुरूदितानि वाक्यानि न स्वतो ह्यनुवादतः ।
अनुवादो न स्वबुद्ध्या किन्तु मूलक्रमागतः ।।
अथापि तत्र चापेक्ष्यो दृढः स्वाचार्यसंश्रयः । (शिक्षापत्र ८ । २६ - २८).

{हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ }

(ख) श्रीमहाप्रभुका आश्रय केवल वाणीसे नहीं किन्तु महाप्रभुके मार्गमें निष्टा रखकर करना चाहिये. मार्गमें निष्टा अपनी थोथी समजसे नहीं किन्तु मार्गके गुरुके द्वारा कहे गये वचनोंके अनुसार रखनी चाहिये. गुरुके कहे हुए वचनोंका अर्थ स्वतः ही नहीं किन्तु अनुवादतः समजना चाहिये. अनुवाद भी केवल अपनी बुद्धिसे नहीं किन्तु मूलक्रम-परम्पराके अनुसार करना चाहिये. इस सारे प्रकारमें पुनः श्रीमहाप्रभुका दृढ़ आश्रय तो अपेक्षित है ही.

(ખ) શ્રીમહાપ્રભુજીનો આશ્રય માત્ર વાણીથી નહિં પરન્તુ શ્રીમહાપ્રભુજીના માર્ગમાઁ નિષ્ઠા રાખીને કરવો જોઈએ . વળી માર્ગમાઁ નિષ્ઠા પણ કોરી પોતાની સમજથી નહિં પરન્તુ માર્ગના ગુરુ દ્વારા કહેવામાઁ આવેલ વચનોના અનુસાર રાખવી જોઈએ . ગુરુના વચનોનો અર્થ પણ માત્ર પોતાની બુદ્ધિથી નહિં પરન્તુ અનુવાદતઃ સમજવો જોઈએ . વળી અનુવાદ પણ કેવળ પોતાની બુદ્ધિથી નહિં પરન્તુ મૂળક્રમ-પરમ્પરાના અનુસાર કરવો જોઈએ . આ બધા પ્રકારમાઁ પણ પુનઃ શ્રીમહાપ્રભુજીનો દૃઢ આશ્રય તો જરૂરી છે જ(શિક્ષાપત્ર ૮ । ૨૬ -૨૮).

(ग) योवदन्त्यन्यथा वाक्यमाचार्यवचनाज्ञनः ।
संसृति प्रेरको वापि तसङ्गो दुष्टसङ्गमः ।।
यश्च कृष्णे रतिं नित्यं बोधयत्सम्प्रयोजनाम् ।
निरपेक्षः सात्विकश्च तत्सङ्गः साधुसङ्गमः ।।
एवं निश्चित्य सर्वेषु स्वीयेष्वन्ये...
महत्कुलप्रसूतेषु कर्तव्यः सङ्गनिर्णयः ।।

संयुक्तप्रकाशन

Contents

॥वचनावली॥(हिन्दी-गुर्जर-भाषाभावानुवाद-सहिता) 1
1. सेवोपदेशदीक्षा-विषयकमूलवचनानि 1
2 सेवास्वरूप 11
3 सेवाप्रदर्शन 16
4 सेवाप्रयोजन 18
5 सेवास्थल 22
6 सेव्यस्वरूप 25
7 सेवार्थ-आजिविका 32
8 सेवाकर्ता तथा सेवापरिचारक 34
9 सेवोपदेष्टा 38
10 भागवतकथा 50
11 स्वसेव्य-स्वरूप-प्रसाद-ग्रहण 53
12 तीर्थपर्यटन 55
13 आचार्यवचनाशयनिर्धारणप्रकारोपसंहार 56
शरणागतिसम्बन्धिवचनावली 59

॥श्रीहरिः॥

॥वचनावली॥(हिन्दी-गुर्जर-भाषाभावानुवाद-सहिता)

जयति श्रीवल्लभार्यो जयति च विट्ठलेश्वरःप्रभुः श्रीमान्।
पुरुषोत्तमश्च तैश्च निर्दिष्टा पुष्टिपद्धतिर्जयति॥
श्रीवल्लभमताभ्यासे कृपया येन दीक्षितः॥
दीक्षितं तमहं नौमि श्रीतातचरणं सदा॥
श्रीवाक्पतेर्वागनुगामिनां वै सद्यःस्वकर्तव्यविनिश्चयाय।
कृतो मया तद्वचनानुवादः पुष्पोपहारोपम एष नूनम्।
स्वलाभपूजार्थपरायणानां तदीयसिद्धान्तविलोपकानाम्।
भवेत् खलानां खलु मस्तकेषु पदप्रहारोपम एषएव॥म

1. सेवोपदेशदीक्षा-विषयकमूलवचनानि

(क)
परमत्र न सर्वेषां फलमुखाधिकारः; किन्तु येषु भगवत्कृपा, कृपापरिज्ञानं च मार्गरुच्या निश्चीयते. तत्र आदितः साधनानि आह-
कृष्णसेवा परं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम्।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेत् जिज्ञासुरादरात्॥ (त.दी.नि.2।227)
'कृष्णसेवापरम्'इति. यो हि गुरुः सेवाम् उपदेक्ष्यति स स्वयं चेत् तां उत्तमां जानीयात् तदा कथं स्वयं न कुर्यादिति 'सेवापर'एव गुरुः. तत्रापि निमित्तानि वारयति 'दम्भादिरहितम्'इति. सेवाच प्रमाणमूलैव पुरुषार्थपर्यवसायिनी. अन्यथा मनसि अन्यद् विधाय अन्यथा करणे न फलसिद्धिः इति अभिप्रायेण आह 'श्रीभागवततत्त्वज्ञम्'इति. 'जिज्ञासु' नतु कौतुकाद्याविष्टः. 'भजनं'-सर्वभावेन-तदा तदुक्तप्रकारेण भगवत्सेवा कर्तव्या.
(त.दी.नि.प्र.2।227)
'वीक्ष्य' इत्यनेन मार्गान्तराद् अत्र वैलक्षण्यं ज्ञापितम्. 'ईक्ष'दर्शनामनयोः, 'वि'ना च सम्यक्त्वं परीक्षणे द्योत्यते. तथाच तन्त्रे-"गुरुः परीक्षयेत् शिष्यम्" इति वाक्यात् शिष्यो यथा परीक्ष्यते तथा अत्र गुरुः. नोचेद् अतादृशस्य लोकानुगतपशुरूपत्वात् तादृशो अनुसरणे अन्धानुगान्धवद् उभावपि पतेताम्. एतदर्थमेव जलभेदग्रन्थकरणं ज्ञेयम्...तेन ब्रह्मसम्बन्धोपि फलमुखः तस्यैव इति सिद्ध्यति. एवम् अधिकारसूचनेन अनधिकार्यपि व्यावर्तितः.
(त.दी.नि.प्र.आवरणभङ्ग:2।227)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)यह मार्ग, परन्तु, फलदायक ही सिद्ध हो ऐसा अधिकार सभीका नहीं होता. वह तो जिनपर भगवत्कृपा हो उन्हीके लिए फलदायक बन पाता है. किसी व्यक्तिपर भगवत्कृपा है कि नहीं इसका निर्णय उस व्यक्तिको भगवत्कृपैकलभ्य भक्तिमार्ग या प्रपत्तिमार्ग में रुचि है या नहीं इस कसोटीपर जांचनेपर निश्चित हो पाता है.

जिनपर भगवत्कृपा है उनके प्रारम्भतः साधनोंका निरूपण करते हैं-

कोई पुरुष कृष्णसेवामें परायण है कि नहीं, दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित है कि नहीं; और श्रीमद्भागवतपुराणके मर्मका विज्ञ है कि नहीं, यह सर्वप्रथम देखना चाहिये और तभी किसी जिज्ञासुको ऐसे व्यक्तिमें गुरुबुद्धि रखकर उसके पास जाना चाहिये. (त.दी.नि.2।227)

जिसे गुरुकी हैसियतमें भगवत्सेवाका उपदेश देना है वह स्वयं भगवत्सेवाको उत्तम मानता हो तो स्वयं भी भगवत्सेवा क्यों नहीं करेगा? अतः गुरु तो कृष्णसेवामें परायण ही होना चाहिये. कृष्णसेवा भक्तिभावके अलावा अन्य किसी भी निमित्त (दंभ-काम-लोभ-प्रतिष्ठा) के वश की जाती नहीं होनी चाहिये. अतः गुरुका दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित होना दूसरी शर्त है. यह सेवा भी जब यथोपदिष्ट प्रामाणिक हो तभी पुरुषार्थमें पर्यवसित हो सकती है. अन्यथा, बुद्धि या हृदय में कुछ और विचार या भाव रखकर, जब कोई सेवामें प्रवृत्त होता है तो वह सफल नहीं हो पाती है. अतः गुरुका श्रीभागवतका तत्त्वज्ञ होना भी आवश्यक है. ऐसे गुरुको खोजनेवाला व्यक्ति जिज्ञासु होना चाहिये, केवल कौतुक आदि भावोंवाली मनोवृत्तिवाला नहीं. गुरुके द्वारा उपदिष्ट प्रकारसे तब सर्वभावपूर्वक भगवत्सेवामें प्रवृत्त हो जाना भजनका सच्चा प्रकार है.(त.दी.नि.प्र.2।227).

मूलकारिकामें ‘वीक्ष्य’पदका प्रयोग किया गया है, इससे अपने मार्गका अन्यमार्गोंसे कुछ वैलक्षण्य सिद्ध करना अभीष्ट है. ‘ईक्ष’ का अर्थ होता है: ‘देखना-अंकित करना’. उसके साथ ‘वि’उपसर्ग जोडनेपर यह अर्थ बनता है कि किसी व्यक्तिको गुरु बनानेसे पहले उसका भलीभाँति परिक्षण कर लेना चाहिये. तन्त्रशास्त्रमें जैसे शिष्यकी परीक्षा करनेका नियम है वैसे ही यहाँ गुरुकी परीक्षाका नियम है. अन्यथा, जिस पुरुषमें उल्लिखित लक्षण न मिलते हों, उसे लोकानुगत पशु समझना चाहिये. ऐसेका अनुसरण करनेपर एक अंधा दूसरे अंधेका अनुसरण करता हो जायेगा. और दोनों ही, एकदूसरेके कारण, एकसाथ ही गिरेंगे, जब भी गिरेंगे! श्रीमहाप्रभुने गुरुके परीक्षणार्थ ही ‘जलभेद’ ग्रन्थ प्रकट किया है...इन सारी बातोंकी सावधानी रखनेपर ही ब्रह्मसम्बन्धदीक्षा सफल होती है. इस तरह ब्रह्मसम्बन्धकी दीक्षा प्रदान कर पानेवाला अधिकारी कौन हो सकता है यह सूचित करके श्रीमहाप्रभुने यह भी समझा दिया है कि ब्रह्मसम्बन्धदीक्षा कैसे व्यक्तिसे नहीं लेनी चाहिये. (त.दी.नि.प्र.आवरणभंग:2।227).
(क)-આ માર્ગ, પરન્તુ, બધાને ફલદાયક નિવડે તેવો અધિકાર દરેકનો હોતો નથી. તે તો ભગવાનની કૃપા જેઓના ઊપર વરસી હોય તેઓનો જ હોય છે. કોઇકના ઊપર ભગવાનની કૃપા છે કે નહિં તેની ખાતરી તે વ્યક્તિને

કૃપયૈકલભ્ય ભક્તિમાર્ગ કે પ્રપત્તિમાર્ગ માં રુચિ છે કે નહિ તેના આધારે કરવી જોઇયે.

જેઓના ઊપર ભગવત્કૃપા વરસી હોય તેઓને માટે શરુઆતથી જ કયા સાધનો છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે--
કોઇક પુરુષ કૃષ્ણસેવામાં તત્પર છે કે નહી, દમ્ભાદિ દુર્ગુંણોથી રહિત છેકે નહિં; તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણના મર્મનો જાણકાર છેકે નહિ આટલી વાતો સરખી રીતે ચકાસી લીધા પછી જ તેની પાસે ગુરુબુદ્ધિ રાખીને જવું જોઇએ (ત.દી.નિ.217).

જે પુરુષે આ માર્ગમાં ગુરુ તરીકે ભગવત્સેવાનો ઉપદેશ આપવાનો છે તે પોતે ભગવત્સેવાને ઉત્તમ ગણતો હોય તો શા માટે પોતે પણ ભગવત્સેવામાં તત્પર ન થાય-? તેથી ગુરુ કૃષ્ણસેવામાં તત્પર તો હોવો જ જોઇયે. તે કૃષ્ણસેવા ભક્તિભાવ શિવાય બીજા કોઇ પણ હેતુ (દમ્ભ-કામ-લોભ-પ્રતિષ્ઠા)-થી પ્રેરિત ન હોવી જોઇયે. તેથી ગુરુ થવા જનાર પુરુષમાં દમ્ભાદિ ગુણો ન હોવા જોઇયે. આ ભગવત્સેવા પણ જો યથોપદિષ્ટ પ્રામાણિક હોય તો જ સફલ થાય છે. નહિ તો બુદ્ધિ કે હૃદય માં કાઁઇક ભળતા જ વિચારો કે ભાવો રાખીને જો સેવા કરવામાં આવતી હોય તો તેવી સેવા સફલ થતી નથી. તેથી ગુરુનું શ્રીમદ્ભાગવત તત્ત્વજ્ઞ હોવું પણ જરુરી છે. એવા ગુરુને શોધનારો પણ પાછો જિજ્ઞાસુ હોવો જોઇયે. ફક્ત કૌતુક કે તેવા બીજા ભાવો રાખીને નવું-નવું કાંઇક અજમાવી લેવાની મનોવૃત્તિવાલો ન હોવો જોઇયે. તે પછી ગુરુએ ઉપદેશેલ પ્રકારે સર્વભાવથી ભગવત્સેવા કરવી જોઇયે. આ જ ભજન કરવાની સાચી રીતિ છે.(ત.દિ.ની.પ્ર.217).

મૂલકારિકામાં 'વીક્ષ્ય' પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી બીજા માર્ગ કરતાં આ માર્ગની વિલક્ષણતા સમજાવવા માગે છે. 'ઇક્ષ' નો અર્થ છે-: 'જોવું-અ'કિત કરવું'. તેની સાથે 'વિ' ઉપસર્ગ જોડીને શ્રીમહાપ્રભુ, ગુરુની પરીક્ષા સરખી રીતે કરવી તેવું સૂચન કરવા માગે છે. જેમ તન્ત્રશાસ્ત્રમાં કહેવાવું છે કે ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તેમ આ માર્ગમાં શિષ્યે ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઇયે તેવો નિયમ છે. નહિ તો જે પુરુષમાં ઊપર જણાવેલ લક્ષણો ન મળતા હોય તેને ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતો ઢોર જેવો ગણવો જોઇયે. એવાનું અનુસરણ કરવાથી એક આ'ધળો બીજા આ'ધળાને અનુસરે અને જ્યારે એક પડે ત્યારે બીજો પણ પડી જાય-! એવી કફોડી પરિસ્થિતિ સર્જાયા વિના નહિ રહે. શ્રીમહાપ્રભુએ 'જલભેદ' ગ્રન્થ પણ ગુરુની પરીક્ષા કયા આધારે કરવી તે સમજાવવા જ પ્રકટ કર્યો છે...આવી બધી વાતોની કાળજી રાખ્યા વિના બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા સફલ થતી નથી. આમ બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા આપવામાટે કોણ અધિકારી હોઇ શકે છે તે જણાવીને કોની પાસે બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા ન લેવી તે પણ શ્રીમહાપ્રભુએ સમજાવી દીધુ છે.(ત.દી.નિ.પ્ર.આવરણભ'ગ.217).

(ख)
माहात्म्यज्ञापनायैव श्रवणं गुणकर्मणाम्।
शास्त्राणामुपयोगोऽत्र तत्राकाङ्क्षा गुरोर्भवेत्॥
कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम्।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेत् जिज्ञासुरादराद्॥
देहद्रोण्या यियासूनां परं पारं भवाम्बुधेः।
गुरुणा कर्णधारेण उत्तार्या स्वोपदेशतः॥
(साधनदीपिका.9-11).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ख)भगवन्माहात्म्यज्ञानकी प्राप्तिके लिये भगवद्गुणों एवं भगवल्लीलाओं का श्रवण आवश्यक होता है. शास्त्रोंकी उपयोगिता भी यहाँ है और अतएव गुरुकी भी अपेक्षा रहती है. अतः कृष्णसेवामें परायण, दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित; और श्रीभागवतके मर्मज्ञ होनेके रूपमें भलीभाँति पहचान कर ही जिज्ञासुको किसी पुरुषको आदरसहित गुरु बना कर भजनमें प्रवृत्त होना चाहिये. स्वदेहकी डोंगीसे भवसागरको पार कर लेनेकी इच्छा रखनेवालोंका कर्णधार बनकर गुरुको अपने सदुपदेशद्वारा उन्हें पार लगाना चाहिये.(सा.दी.9-11).

(ખ)-ભગવન્માહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવવા માટે ભગવદ્ગુણો અને ભગવલ્લીલાઓ નું શ્રવણ આવશ્યક છે. શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતા પણ અહીંજ ઊભી થાય છે. તેથી કૃષ્ણસેવામાં તત્પર, દમ્ભાદિ દુર્ગુણોથી રહિત; તેમજ શ્રીભાગવતના મર્મજ્ઞ હોવાના રૂપમાં સરખી રીતે જોઇ-જાણીને જિજ્ઞાસુએ કોઇક પુરુષને આદરસહિત ગુરુ બનાવીને ભજનમાં પ્રવૃત્ત થઇ જવું જોઇએ. જેઓ પોતાના દેહની હોડકલીથી ભવસાગરને પાર કરવા માગતાં હોય તેઓના કર્ણધાર બનીને ગુરુએ પોતાના સદુપદેશથી તેમને પાર લગાડવા જોઇએ.(સા.દી.9-11).

(ग)

क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः (जलभेद.4).

ननु ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे “कल्याणसूक्तसामानि हरेर्नामैकमङ्गलं कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता” इति ब्रह्माणं प्रति पृथिवीवाक्यात्, “मन्नामविक्रयी विप्रो नहि मुक्तो भवेद् ध्रुवं मृत्युकाले च मन्नामस्मृतिमात्रं न विद्यते” इति श्रीनन्दं प्रति भगवद्वाक्याच्च नामविक्रयस्य दोषत्वे शिष्येभ्यो भगवन्नामोपदेशस्यापि दोषत्वापत्तिः, तत्र शिष्योपढौकितग्रहणेन नामविक्रयसम्भवाद् इति चेत्, सत्यम्. तथापि गुरुत्वस्य साहजिकब्राह्मणवृत्तित्वेन अत्याज्यत्वात्...एवञ्च च यत् प्रभुचरणैः उक्तं “विचार्यैव सदा देयं कृष्णनाम विशेषतः अविचारितदानेन स्वयं दाता विनश्यति” इति; तत्रापि स्वस्य शिष्यस्य च उद्धारं विचार्यैव देयम्. लोभाद् अविचारितदाने तु नामविक्रयापत्त्या दाता स्वयम् अपराधभाग् भवति इति अर्थो ज्ञेयः.
(जलभेद.श्रीपुरुषोत्तमजीकृत.विवृति 4).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ग)घरगृहस्थीके निर्वाहार्थ भगवद्गुणगान करनेवालोंके मुखसे सुनी हुई भगवत्कथा संसारासक्तिको बढानेवाली होती है.(ज.भे.4).

यहाँ एक प्रश्न उठता है कि ब्रह्मवैवर्तपुराणके श्रीकृष्णजन्मखंडमें "कल्याणसूक्तसामानि हरेर्नामैकमङ्गलं कुर्वन्ति विक्रयं ये वै तेषां भारेण पीडिता" ब्रह्माजीको कहे गये इस पृथ्वीके वचनके आधारपर; तथा "मन्नामविक्रयी विप्रो नहि मुक्तो भवेद् ध्रुवं मृत्युकाले च मन्नामस्मृतिमात्रं न विद्यते" श्रीनन्दको कहे गये इस भगवद्वचनके आधारपर भी, भगवन्नामके विक्रयको दोषरूप माना गया है. ऐसी स्थितिमें गुरुभेंट धरनेवाले शिष्यको भी भगवन्नामोपदेश दोषरूप सिद्ध हो जायेगा. क्योंकि शिष्यद्वारा रखी गयी भेंटको भी स्वीकारना एक तरहसे नामविक्रय ही तो हुवा! यह बात तो ठीक ही है फिरभी गुरुत्व ब्राह्मणोंकी सहज एवं शास्त्रानुमोदित वृत्ति है, अतः उसे त्याज्य नहीं मानी जा सकती...इसी तरह जो बात प्रभुचरणने कही है "पात्रापात्रका विचार करके ही कुछ दान करना चाहिये, श्रीकृष्णके नामके दानमें तो इसकी आवश्यकता और अधिक है, क्योंकि बिना विचारे उसका दान करने पर स्वयं नामदानकर्ताका ही विनाश हो जाता है", अतः अपने और शिष्यके उद्धारकी केवल भावनावश नामदीक्षा प्रदान करनेपर दोष नहीं लगता. अन्यथा लोभके कारण पात्रापात्रके विचार किये बिना नामदीक्षा प्रदान करना एक प्रकारका नामविक्रय ही है, जिसके कारण दीक्षादाता अपराधी बन जाता है (श्रीपुरुषोत्तमजीकृत ज.भे.विवृति 4).

(ગ)-ઘરગૃહસ્થીના નિર્વાહમાટે ભગવદ્ગુણગાન કરનારાઓના મુખથી સા'ભળવામાં આવેલી ભગવત્કથા સંસારાસક્તિ વધારનારી હોય છે.(જ.ભે.4)

અહિંયા એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના શ્રીકૃષ્ણજન્મખ'ડમાં "કલ્યાણસૂક્તસામાનિ હરેર્નામૈકમ'ગલ' કુર્વન્તિ વિક્રય' યે વૈ તેષા' ભારેણ પીડીતા" બ્રહ્માજીને કહેવામાં આવેલ આ પૃથ્વીવચન; તેમજ "મન્નામવિક્રયી વિપ્રો નહિ મુક્તો ભવેદ્ ધ્રુવ' મૃત્યુકાલે ચ મન્નામસ્મૃતિમાત્ર' ન વિદ્યતે" શ્રીનન્દને કહેવામાં આવેલ ભગવદ્વચનના આધારે પણ, ભગવન્નામના વિક્રયને દોષરૂપે ગણવામાં આવ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં ગુરુભેટ ધરનાર પોતાનાં

શિષ્યને પણ ભગવન્નામોપદેશ દોષરૂપ ગણાશે. કેમકે શિષ્ય દ્વારા ધરવામાં આવતી ભેટ જો સ્વીકારવામાં આવતી હોય તો તે પણ એક જાતનો નામવિક્રય જ થયો કહેવાય-! વાત તો સાચી પણ ગુરુત્વ એ બ્રાહ્મણની સહજ અને શાસ્ત્રાનુમોદિત આજીવિકા છે. તેથી તેને ત્યાજ્ય માની શકાતી નથી-...- વળી શ્રીપ્રભુચરણે જે વાત કહી છે "પાત્રાપાત્રનો સરખો વિચાર કરીને જ કાંઇ પણ દાન આપવું જોઇયે, તેમાંય શ્રીકૃષ્ણના નામોના દાનમાં તો તે બાબતની કાળજી ખાસ લેવી જોઇયે, નહિ તો વિના વિચારે શ્રીકૃષ્ણના નામનુ દાન કરવાથી સ્વયં દાનકર્તાનો જ વિનાશ થાય છે " તેથી પોતાના અને શિષ્યના ઉદ્ધારની કેવલ ભાવના રાખીને જો નામદીક્ષા આપવામાં આવતી હોય તો કોઇ વાંધાજનક વાત નથી. નહિ તો લોભને કારણે પાત્રાપાત્રના વિવેક રાખ્યા વિના જો નામદીક્ષાનું દાન આપવામાં આવે તો નામવિક્રયનો દોષ જ છે કે જેને કારણે દીક્ષાદાતા અપરાધી બને છે (પુરુષોત્તમજીકૃત જ.ભે.વિવૃત્તિ 4).

(ઘ)
सच दुर्लभइति तेनापि वक्तव्यप्रकारम् आह-
तदभावे स्वयं वापि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित्।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्रच स्थितम्॥
'तदभावे' इति. 'क्वचिद्'-मदेशविशेषे सत्परिपन्थिनाम् अभावयुक्ते, 'हरेः मूर्तिं कृत्वा' भजेत्. अयमेव अस्य मार्गस्य प्रकारः उत्तमः, यत् मूर्तौ कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति.
(त.दी.नि.प्र.2।228).

ननु अत्र मूलएव कुठारपात इति आकाङ्क्षायां कलेः बलिष्ठत्वेन अग्रिमेषु गुरुलक्षणाभावम् आलोच्य स्वस्मिन्नेव एतन्मार्गीयगुरुत्वं नियच्छन्त आहुः 'सच'इत्यादि. 'तदभावे'इत्यादि आज्ञापनाद् इदं ज्ञात्वा करणे "यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात्पृथग्" इति आभासत्वाभावः सेवायाः, तृतीयस्कन्धोक्त-मौढ्याभावश्च सेवाकर्तुः साधितः स्वयमेव सेवाकरणेपि प्रकारविशेषसन्देहे तादृशा यदि मिलन्ति तदा प्रकारांशे प्रष्टव्याः इत्यपि सूचितम्.

(त.दी.नि.प्र.आ.भं.2।228).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(घ)ऐसा गुरु तो बडी कठिनाईसे ही मिल सकता है अतः कभी न मिलनेपर क्या करना चाहिये यह अब दिखलाया जा रहा है-म
ऐसे गुरुके न मिलनेपर भगवानकी मूर्तिको अपना आराध्य बना कर उसकी परिचर्या-भजन तो सदा करना ही चाहिये. क्योंकि मूर्तिमें भगवानका रूप एवं सत्त्व दोनों ही विद्यमान होते हैं.

किसी ऐसे देशमें कि जहाँ सज्जनोंसे दुर्व्यवहार करनेवाले लोग न रहते हों, हरिकी मूर्तिको (अपना आराध्य) बनाकर भजन कर लेना चाहिये. भजनका यही प्रकार ऐसी अवस्थामें इस मार्गमें उत्तम है. जो-जैसा कुछ भगवन्मूर्तिके लिये किया जाता है उसे साक्षात् भगवदाराधन ही समझ लेना चाहिये (त.दी.नि.प्र.2।228).

यहाँ एक ऐसी शंका उठती है कि जिसके कारण इस बातके मूलपर ही कुठाराघात हो जाता है. जैसा गुरु श्रीमहाप्रभुके अनुसार इस मार्गमें अपेक्षित है वैसे लक्षणवाला व्यक्ति आगे चलकर बलवान् कलियुगके कारण उपलब्ध न होता तो क्या करना चाहिये इस समस्याके समाधानरूपेण श्रीमहाप्रभु एतन्मार्गीय गुरुत्व स्वयं ही में प्रस्थापित करते हुवे कहते हैं कि निर्दिष्ट लक्षणयुक्त गुरुके न मिलनेपर स्वयमेव भगवत्सेवामें प्रवृत्त हो जाना चाहिये. इस तरहकी श्रीमहाप्रभुकी ही आज्ञा है जिसे शिरोधार्य करना ही चाहिये, ऐसी भावना रखते हुवे जो स्वयं ही भगवत्सेवामें प्रवृत्त हो जाता है, उसके द्वारा की जाती भगवत्सेवामें “यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथक्” इस वचनमें निन्दित धर्माभासता-पाषण्डका आरोप नहीं लगता; और इसी तरह तृतीयस्कन्धमें निन्दित मूढताका आरोप भी सेवाकर्तापर नहीं लग सकता. स्वयं ही सेवामें प्रवृत्त होनेपर भी भगवत्सेवासम्बन्धी किसी प्रकारविशेषके जिज्ञास्य होनेपर किसी वैसे जानकार भगवदीयको मिलकर कुछ पूछ-जान लेनेमें कोई आपत्ति नहीं है, यह भी सूचित होता है (त.दी.नि.प्र.आ.भं.2।228).

(ઘ)-આવો ગુરુ મળવો તો સહેલ નથી તેથી તેવા કપરા સંજોગમાં શુ'કરવું તે હવે સમજાવવામાં આવે છે-□□-

આવો ગુરુ જો ન મળતો હોય તો ભગવાન્ની મૂર્તિને (આરાધ્ય) બનાવીને પરિચર્યા-=-ભજન તો ક્યાંક સદા કરવુંજ જોઇએ, કેમકે મૂર્તિમાં ભગવાનનું રૂપ અને સત્ત્વ બન્ને વિદ્યમાન હોયજ છે.

કોઇક એવા દેશમાં કે જ્યા‘ સજ્જનોની સાથે આડાઇ કરનારા લોકો રહેતા ન હોય ત્યાં રહીને હરિની મૂર્તિ (ને આરાધ્ય) બનાવીને ભજન કરી લેવું જોઇએ. ભજનનો આજ પ્રકાર આ માર્ગમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ભગવન્મૂર્તિને માટે જે કાંઇ કરવામાં આવે તે સાક્ષાત્ ભગવાન્ માટે કરેલુ‘ સમજી લેવું (ત.દી.નિ.પ્ર.218).

અહીં એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે શ્રીમહાપ્રભુએ જેવા લક્ષણવાળા ગુરુથી દીક્ષોપદેશ લઇને ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થવાનું કહ્યુ‘ છે તેવા લક્ષણોથી યુક્ત ગુરુ બળવાન કલિયુગને કારણે જો આગળ જતાં ન મળે તો શુ‘ કરવું-? આના સમાધાનરૂપે તેવી સ્થિતિમાં આ માર્ગમાં ગુરુપદ પોતાના પૂરતુ મર્યાદિત રાખીને આજ્ઞા આપે છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં જાતેજ ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થઇ જવું જોઇએ. આવી શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરીને જે જાતે જ ભગવત્સેવામાં તત્પર થઇ જાય છે તેની તેવી કૃતિમાં ધર્માભાસતા---પાષણ્ડનો આરોપ લાગતો નથી કે જે ધર્માભાસતાને "યસ્ત્વિછ્યા કૃતઃ પુમ્ભિરાભાસો હ્યાશ્રમાત્ પૃથક્” વચનમાં નિન્દિત ઠરાવવામાં આવી છે. ભાગવતના તૃતીયસ્ક્ધધમાં પણ જેવી મૂઢતાની નિન્દા કરવામાં આવી છે તે પણ આવી રીતે બરાબર સમજીને સેવા કરનારાની બાબતમાં લાગૂ પડતી નથી. જાતે જ જેઓ ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થયા હોય તેઓ પણ સેવાની બાબતમાં કોઇક વિશેષ માહિતી મેળવવા માંગતા હોય તો તેવા જાણકાર

કોઇક ભગવદીયને મળીને મેળવી શકે છે આ પણ આ નિરૂપણથી સૂચિત થાય છે (ત.દી.નિ.પ્ર.આ.ભ‘.2/228).

2 सेवास्वरूप

(क) एतदेव सेवास्वरूपम् इति आहुः ‘चेत्’ इति-
चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा।
उक्तसेवासाधने इतरे इति आहुः ‘तद्’ इति. वित्तं दत्त्वा अन्येन पुरुषेण कृत्वा कारिता एका, एतादृशेन पुंसा कृता च अपरा, एतादृश्यौ ते तत्साधिके न इति अभिप्रायज्ञापकं समस्तं पदम्. एतेन भगवदर्थं निरुपधि-स्वसर्वस्व-निवेदन-पूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवति इति भावः.
(श्रीप्रभुचरणकृत-सिद्धान्तमुक्तावली-विवृत्ति 2).
तद् चेद् वित्तं वेतनत्वेन दत्त्वा कार्यते तदा सा चित्तस्य राजसत्वं कुर्वन्ती चित्तस्य तत्प्रवणत्वं न करोति. यदि च वित्तं वेतनत्वेन गृहीत्वा क्रियते तदा ऋत्विजो यागवत् स्वस्य तत्प्रवणत्वरूपं फलं न साधयति.
(सि.मु.वि.प्रकाश.2)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)कृष्णसेवाका यही स्वरूप है ऐसा ‘चेतस्...’द्वारा श्रीमहाप्रभु समझाना चाहते हैं-
चेतस्=चित्तका कृष्णमें प्रवण=तन्मय होना ही सेवा है. वह चित्तकी कृष्णप्रवणतारूप कृष्णसेवा सिद्ध होती है तनुवित्तजा सेवा करनेसे.

चित्तको कृष्णप्रवण बनानेके साधन अन्य (=तनु और वित्त) हैं ऐसा निरूपण कर रहे हैं ‘तद्...’इत्यादि. एक प्रकार सेवाका यह भी हो सकता है कि वह वित्त देकर किसी अन्य पुरुषद्वारा करा ली जाये; और दूसरा प्रकार यह भी हो सकता है कि वह सेवा किसी दूसरेसे वित्त लेकर की जाये. ऐसे दोनों प्रकारोंसे की जाती सेवाओंसे चित्त कभी कृष्णप्रवण हो नही सकता. इस अपने अभिप्रायको प्रकट करनेको श्रीमहाप्रभुने ‘तनुवित्तजा’रूप समस्तपदका प्रयोग किया है. इससे यह सिद्ध होता है कि किसी भी तरहके लौकिक भावोंके आधीन हुवे बिना अपने सर्वस्वका निवेदन

भगवान्को करके, अपने देहका भी भगवदर्थ विनियोग करनेपर, जब भगवत्प्रेम प्रकट होता है तब कहीं जाकर चित्त कृष्णप्रवण हो पाता है (सि.मु.वि.2).

वह आभ्यन्तरभक्तिसाधक बाह्योपाय, यदि किसी अन्य तनुजा सेवाके कर्ता को वेतन-तनुजासेवाके मूल्य-के रूपमें वित्त देकर, कराया जाता है तब वह वित्तजा सेवा हुई, जो चित्तको राजसभाव=दर्प-दम्भादिसे युक्त बना देती है, पर कृष्णप्रवण नही बना पाती. यदि किसी अन्यसे वेतन तनुजा सेवाके मूल्यके रूपमें वित्त ग्रहण करके तनुजा सेवा की जाती है, तब पुरोहितोंको जैसे यज्ञ-यागका फल नही मिलता वैसे ही दूसरेके वित्तसे तनुजा सेवा करनेवालेको भी कृष्णप्रवणतारूप फल कभी नही मिलता (सि.मु.वि.प्रका 2).
(ક)-કૃષ્ણસેવાનું આ જ સ્વરૂપ છે જે ‘ચેતસ્...’દ્વારા શ્રીમહાપ્રભુ સમજાવવા માગે છે-
ચેતસ્=ચિત્તનું કૃષ્ણમાં પ્રવણ=તન્મય થવું તે કૃષ્ણસેવા. તે ચિત્તની કૃષ્ણપ્રવણતારૂપ કૃષ્ણસેવા સિદ્ધ થાય છે તનુવિત્તજા સેવા કરવાથી.

ચિત્તને કૃષ્ણપ્રવણ કરવાના સાધનો બીજા-(=તનુ અને વિત્ત) છે તે શ્રીમહાપ્રભુ સમજાવી રહ્યાઁ છે--‘તદ્...’ઇત્યાદિ.-...-પૈસા આપીને કોઇક બીજા માણસ થકી કરાવવામાઁ આવતી સેવા તે સેવાનો એક પ્રકાર છે; અને આવી રીતે કૃષ્ણસેવામાટે કોઇક બીજા માણસ પાસેથી પૈસા લઇને કરવામાં આવતી સેવા તે સેવાનો બીજો પ્રકાર છે. આવા બન્ને પ્રકારોથી કરવામાં આવતી સેવાઓને કારણે ચિત્ત ક્યારેય કૃષ્ણપ્રવણ બની શકતુ નથી, આવા પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરવા માટે શ્રીમહાપ્રભુએ ‘તનુવિત્તજા’-રૂપ સમસ્ત પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે કોઇ પણ જાતના લૌકિક ભાવોને આધીન થયા વગર પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનને નિવેદિત કરીને, પોતાના દેહનો પણ વિનિયોગ જ્યારે ભગવાનમાટે કરવામાં આવે, ત્યાર પછી ભગવત્પ્રેમ પ્રકટ થતાં ચિત્ત કૃષ્ણપ્રવણ બની શકે છે (સિ.મુ.વિ.2).

તે આભ્યન્તરભક્તિસાધક બાહ્યોપાય જો કોઇક તનુજા સેવા કરનાર બીજાને વેતન-તનુજા-સેવાના મૂલ્ય-રૂપે વિત્ત આપીને કરાવવામાં આવતી હોય ત્યારે તે વિત્તજા સેવા ચિત્તને રાજસભાવ-દર્પ-દમ્ભ-થી યુક્ત બનાવે છે પણ કૃષ્ણપ્રવણ બનાવી શકતી નથી. જો બીજા કોઇક પાસેથી વિત્ત વેતન-તનુજા-સેવાના મૂલ્ય-નારૂપે ગ્રહણ કરીને તનુજા સેવા કરવામાં આવતી હોય ત્યારે ગોરમહારાજને જેમ યજ્ઞયાગનું ફળ મળતુ' નથી તેમ પારકા પૈસાથી કરવામાં આવતી તનુજા સેવા કરનારને પણ કૃષ્ણપ્રવણતારૂપ ફલ ક્યારેય મળતુ' નથી (સિ.મુ. વિ પ્રકાશ.2).

(ख)
"यद् यद् इष्टतमं लोके...तत् कृष्णे साधयेद् ध्रुवम्". भगवत्सेवायामपि क्लिष्टं न समर्पयेत्...सन्मार्गोपार्जितं, न अन्येषां भागरूपम्...इतरनिषेधार्थम् एतद् उक्तम्.
(त.दी.नि.प्र.2।236).

ननु भवतु एवं तथापि भगवति यत् समर्पणीयं तद् उत्तममेव समर्पणीयमिति तदर्थम्-मअधिकमपि लोकानुरञ्जनाद्यर्थं प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च... लौकिकचातुर्यप्राप्तौ पुनः बाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थम् आहुः-म'भगवद्'इत्यादि. तथाच एवम् अक्लिष्टस्य सन्मार्गेण उपार्जने तावद् अपि तन्न भविष्यति इति अर्थः एतदेव बोधयितुम् आहुः 'इतर' इत्यादि.
(त.दी.नि.प्र.आ.भं.2।236).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख) "जो कुछ लोकमें इष्टतम है...उसे कृष्णकी सेवामें लगाना चाहिये." भगवत्सेवामें भी क्लेशयुक्त सामग्रीका समर्पण नहीं करना चाहिये...सेवामें समर्पित की जानेवाली सामग्री भी सन्मार्गसे उपार्जित की गई होनी चाहिये, ऐसी कि जिसमें किसी दूसरेका हिस्सा न हो... अन्य प्रकारसे उपार्जित सामग्रीके सेवामें विनियोगके निषेधार्थ यह बात कही गई है (त.दी.नि.प्र.2।236).

यहाँ ऐसी शंका उठती है कि भगवत्सेवामें जो कोई वस्तु या सामग्री भगवानको समर्पित करनी है वह उत्तम तो होनी ही चाहिये तदर्थ; इसी तरह लोगोंको खुश करनेको अथवा प्रतिबंधकी निवृत्तिके लिये भी अधिक भी समर्पित करनेके लिये, कुछ लौकिक चतुराई तो अपनानी ही होगी. इस तरह फिर बर्हिमुख हो जानेकी संभावना पैदा हो जाती है. इस शंकित बहिर्मुखताकी निवृत्तिके उपायको समझानेके लिये श्रीमहाप्रभुने 'भगवत्...' पदका प्रयोग किया है. इस तरह क्लेशरहित वस्तु भी सन्मार्गसे उपार्जित हो तो प्रायः बहिर्मुखता पनप नहीं पायेगी ऐसा आशय है. यही बात समझानेके लिये श्रीमहाप्रभुने 'अन्य...'पदका प्रयोग किया है (त.दी.नि.प्र.आ.भं.2।236).

અહીં એક પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે ભગવત્સેવામાં જે કાંઈ વસ્તુ કે સામગ્રી ભગવાનને સમર્પિત કરવાની હોય તે ઉત્તમ તો હોવી જ જોઇયે તેના માટે; તેમજ લોકોને ખુશ કરવા માટે અથવા તો પ્રતિબન્ધો દૂર કરવા માટે પણ ક્યારેક વધૂ પ્રમાણમાં પણ સમર્પિત કરવામાટે, કાંઇક લૌકિક ચતુરાઇ તો વાપરવી જ પડતી હોય છે. આમ બહિર્મુખ થવાની શક્યતા તો કાયમ રહે જ છે. આ આશ'કિત બહિર્મુખતાની નિવૃત્તિનો ઉપાય સમજાવવા શ્રીમહાપ્રભુએ 'ભગવત્....'પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આમ ક્લેશરહિત વસ્તુ પણ જ્યારે સન્માર્ગથી મેળવેલી હોય તો કદાચ બહિર્મુખતા નહિ ઉદ્ભવે એવો આશય છે. આ જ વાતને સમજાવવા શ્રીમહાપ્રભુએ અન્ય...'-પદનો પ્રયોગ કર્યો છે (ત.દી.નિ.પ્ર.આ.ભ'.2/236).

(ग)

स्वमार्गीयप्रकारोऽयं सर्वोपि हि निरूप्यते।
गृहीत्वा नाम शरणं गत्वा सर्वं समर्प्य च॥
सेवासार्थकतासिद्ध्यै देहादीनां तथा पुनः।
अन्यत्राविनियोगाय क्रियतां तनुवित्तजा॥
(श्रीहरिरायजीकृत-स्वमार्गीय-शरण-समर्पण-सेवा-निरूपणम्.1-3).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ग)स्वमार्गीय साधनाका यह सारा प्रकार निरूपित किया जाता है:नामग्रहण करके, शरणदीक्षा लेकर; और सब कुछ समर्पित करके सेवा तथा देहादि की सार्थकता सिद्ध करनेको जिससे देहादिका कहीं अन्यत्र विनियोग न हो जाय, तनुवित्तजा सेवा करनी चाहिये (स्व.श.स.से.नि.1-3).
(ગ)-સ્વમાર્ગીય સાધનાના આ બધા પ્રકારને નિરૂપિત કરવામાં આવે છે. નામ પામીને, શરણદીક્ષા લઇને; તથા બધું જ સમર્પણ કરીને સેવા અને દેહાદિ ની એવી સાર્થકતા સિદ્ધ કરવા માટે, જેથી કરીને દેહાદિનો ક્યાંક અન્યત્ર વિનિયોગ ન થઇ જાય, તનુવિત્તજા સેવા કરવી જોઇએ (સ્વ.શ.સ.સે.નિ.1-3).

(घ)
यस्तु स्वमार्गीय-सेवास्वरूप-ज्ञानाभाववान् मार्गरीत्या श्रद्धया यथाकथञ्चित् स्वरूपसेवां चेत् करोतीति तत्सेवायाः केवलभौतिकत्वात् “लोकार्थी चेद् भजेत् कृष्णम्” इति न्यायस्य जातत्वात् तदा सर्वथा संक्लिष्टो भवति, तदा भजनत्यागः. (स्वरूपतारतम्यनिर्णय).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(घ)जिसे स्वमार्गीय सेवा-स्वरूपका ज्ञान न हो ऐसा व्यक्ति जब इस मार्गकी मात्र रूढिके अनुसार, श्रद्धापूर्वक ही सही, यथाकथंचित् स्वरूपसेवा करता है तो ऐसी सेवा केवल आधिभौतिक सेवा होती है अतः “लोकार्थी चेद् भजेत् कृष्णम्...” न्यायके अनुसार ऐसी सेवा करनेवाला क्लेश ही पाता है. ऐसी स्थितिमें भजन छोड देना चाहिये (स्व.ता.नि.).
(ઘ)-જેને સ્વમાર્ગીય સેવા-સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય એવી વ્યક્તિ જ્યારે માર્ગની ફક્ત રૂઢી મુજબ, સમજ વીનાની કોરી શ્રદ્ધાને આધારે, જેમ-તેમ સ્વરૂપસેવા કરવા મ'ડે તો તેવી સેવા કેવળ આધિભૌતિક સેવા હોય છે. તે સ્થિતિમાં "લોકાર્થી ચેદ્ ભજેત્ કૃષ્ણમ્..." પ્રમાણે એવો સેવાકર્તા ક્લેશ જ પામે છે. ત્યારે ભજન છોડી દેવું જોઇએ (સ્વ.તા.નિ.)

(क)
भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैव अभिवृद्धिस्वभावकत्वाद् आश्रमधर्मै रेव लोके स्वं भगवद्भावम् अनाविष्कुर्वन् भजेत् इत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः. गोपने मुख्यं हेतुम् आह 'अन्वयाद्' इति. यतो भगवता समम् अन्वयं=सम्बन्धं प्राप्य वर्तते, अतो हेतोः तथा. अत्र "ल्यब्लोपे पञ्चमी" एतेन यावद् अन्तःकरणे साक्षात् प्रभो प्राकट्यं नास्ति, तावदेव बहिराविष्करणं भवति, प्राकट्ये तु न तथा सम्भवति इति ज्ञापितम्.
(अणुभाष्य.3।4।49).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)भगवद्भावके रसात्मक होनेके कारण वह गुप्त रहता है तभी वृद्धिंगत हो सकता है. अतः लोकमें आश्रमधर्मोकी ओटमें अपने भगवद्भावको छिपाये रखना चाहिये. इसी आशयसे भगवद्भावके साथ-साथ आश्रमधर्मोका भी निरूपण किया गया है. जिसके हृदयमें भगवान बिराजते नहीं है वही व्यक्ति अपने भावोंको जनतामें प्रदर्शित कर सकता है. प्रभु यदि हृदयमें बिराजते अनुभूत हों तो भावोंका बाहर आविष्करण=प्रदर्शन सम्भव नहीं है (अणुभाष्य 3।4।49).
(ક)-ભાવ ગુપ્ત રહે તો જ વૃદ્ધિંગત થઇ શકે છે. તેથી જગતમાં પોતાના આશ્રમધર્મોની આડમાં પોતાના ભગવદ્ભાવને ગુપ્ત રાખીને ભગવદ્ભજન કરવું જોઇએ. આ હેતુસર જ ભગવદ્ભાવની સાથોસાથ આશ્રમધર્મોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેના હૃદયમાં પ્રભુ પ્રકટ નથી બીરાજતા તેજ પોતાના ભાવોને ખુલ્લેઆમ પ્રદર્શિત કરતો હોય છે. જો પ્રભુ હૃદયમાં બિરાજતા હોય તો ભાવોનું ઉઘાડેછોગ પ્રદર્શન સંભવ નથી (અણુભાષ્ય.3/4/49).

(ख)
स्वीयान् भक्तान् प्रदर्शयेत्.
(साधनदीपिका.108)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)जो अपने स्वजन हों और भक्त हों ऐसौंको ही श्रीठाकुरजीके दर्शन कराने चाहिये (साधनदीपिका.108)

(ખ)-જેઓ પોતાના સ્વજન હોય અને ભક્ત હોય તેઓનેજ શ્રીઠાકોરજીના દર્શન કરાવવા જોઇએ. (સાધનદીપિકા.108).

(ग)
38 मो अपराधः=गुरुदेवतयोः गुप्तप्रकटीकरणम्. फलं=श्वानयोनित्रयम्.
11अपराधः=अवैष्णवस्य स्वसेव्यप्रदर्शनम्. फलं=वार्षिकसेवा-निष्फलत्वम्. प्रायश्चित्तं=पञ्चामृतस्नानम्.
36तमो अपराधः=भगवन्नाम्ना याचनम्. फलम्=उपचारनैष्फलम् प्रायश्चित्तं=पञ्चगुणित-नैवेद्य-दानम्.
35तमो अपराधः=गुर्वाज्ञोल्लङ्घनम्. फलम्=असिपत्रादि-घोर-नरक-पातः. प्रायश्चितम्=वैष्णव-गुरु-प्रसादनम्.
(श्रीहरिरायजी-विरचित-षट्पष्ठिरपराधस्तत्फलानि-प्रायश्चित्तानि-च).
(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ग)38वां अपराध:गुरु या दैवत(=श्रीठाकुरजी सम्बन्धी बातों)के गुप्त-रहस्य-को प्रकट करना. फल:तीन जन्मों तक श्वानयोनि.
(ગ)-38મો અપરાધ-:-ગુરુ કે દૈવત-(=શ્રીઠાકુરજી ની વાતો)-ના ગુપ્ત-રહસ્યને પ્રકટ કરવું. ફલ-:-ત્રણ જન્મો સુધી શ્વાનયોનિ.

11वां अपराध:अवैष्णवके समक्ष अपने घरमें बिराजते श्रीठाकुरजीका प्रदर्शन करना. फल:एक वर्षकी सेवा निष्फल हो जाती है. प्रायश्चित:श्रीठाकुरजीको पंचामृतसे स्नान कराना.
11મો અપરાધ-:-અવૈષ્ણવ સમક્ષ પોતાને ઘરે બીરાજતા શ્રીઠાકોરજીનું પ્રદર્શન કરવું. ફલ-:-એક વર્ષની સેવા નિષ્ફલ થઇ જાય છે. પ્રાયશ્ચિત-:-શ્રીઠાકોરજીને પ'ચામૃતથી સ્નાન કરાવવું.

36वां अपराध:श्रीठाकुरजी (या श्रीभागवतजी या श्रीयमुनाजी) के नामसे ('भेट', 'सामग्री', 'पोथीसेवा' या 'न्योछावर') मांगना. फल:सेवा सर्वथा निष्फल हो जाती है. प्रायश्चित:जितना मांगा या बटोरा हो उससे पांचगुने नैवेद्यका प्रभुको दान (नहीं कि समर्पण!) करना.

36મો અપરાધ-:-શ્રીઠાકોરજી (-શ્રીભાગવત કે શ્રીયમુનાજીની લોટીજી-) ના નામે (‘ભેટ’ ‘સામગ્રી’, ‘પોથીસેવા’ કે ‘ન્યોછાવર’) માંગવું. ફલ-:-સેવા સર્વથા નિષ્ફલ બની જાય છે. પ્રાયશ્ચિત-:-જેટલુ‘ માંગ્યુ‘ કે ભેગુ‘ કર્યું હોય તેનાથી પા‘ચગણુ નૈવેદ્ય પ્રભુને દાન (નહિ કે સમર્પણ-!) રૂપે આપવું.

35वां अपराध:गुरु-श्रीमहाप्रभु आदि-की आज्ञाका उल्लंघन करना. फल:असिपत्रादि नामोंवाले घोर नरकोंमें पतन. प्रायश्चित:वैष्णव और गुरु को प्रसन्न करना (श्रीहरि.वि.षट्.).

35મો અપરાધ-: -ગુરૂ-શ્રીમહાપ્રભુ-ની આજ્ઞાનું ઉલ્લ‘ઘન કરવું. ફલ-:-અસિપત્ર વગેરે નામોવાળા ઘોર નરકોંમાં પાત. પ્રાયશ્ચિત-:-વૈષ્ણવ અને ગુરૂને પ્રસન્ન કરવા (શ્રીહરિ.વિ.ષટ્).

4 सेवाप्रयोजन

(क)

न लौकिकः प्रभुः कृष्णो मनुते नैव लौकिकम्।
भावस्तत्राप्यस्मदीयः सर्वस्वश्चैहिकश्च सः॥
परलोकश्च तेनायं सर्वभावेन सर्वथा।
सेव्यः सएव गोपीशो विधास्यत्यखिलं हि नः॥
(शिक्षापद्यानि)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(क)न तो श्रीकृष्ण लौकिक प्रभु है और नही वे कभी लौकिक भावका अङ्गीकार ही करते हैं. हमारा भाव तो श्रीकृष्णके बारेमें यही है कि श्रीकृष्ण ही हमारे सर्वस्व हैं, ऐहिक भी और पारलौकिक भी. इसलिये सर्वभावसे सर्वथा सेव्य वे गोपीश ही हैं. वे ही हमारा सब कुछ करेंगे (शिक्षापद्य).

(ક)-ન તો શ્રીકૃષ્ણ લૌકિક પ્રભુ છે કે ન તે ક્યારેય લૌકિક ભાવોનો અ'ગીકાર કરે છે. અમારો ભાવ તો શ્રીકૃષ્ણની બાબતમાં આ જ છે કે શ્રીકૃષ્ણ અમારા સર્વસ્વ છે, ઐહિક પણ અને પારલૌકિક પણ. તેથી સર્વભાવથી સર્વથા સેવ્ય તે ગોપીશ જ છે. તેઓ જ અપણુ' બધું કરશે (શિક્ષાપદ્ય).

(ख)
“लौकार्थी चेद् भजेत् कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा।” (सि.मु.16).
ननु कश्चिद् जीविकाद्यर्थमपि भजते तस्य का गतिः? इत्यत आहुः ‘लोकार्थी’ इति. ‘लोक’पदेन लौकिको अर्थः उच्यते. तदर्थी चेत् कृष्णं भजेत् तदा व्यापारवद् अर्थे सिद्धे तस्यापि अनर्थरूपत्वेन तत्कृतभजनस्य भक्तित्वाभावात् तत्कृतं सर्वं क्लेशरूपमेव, अतः क्लिष्टो भवति इति अर्थः. न केवलम् ऐहिकः क्लेशः किन्तु परलोकोपि नश्यति निषिद्धाचरणादिति ‘सर्वथा’ इति उक्तम्. यस्य स्वल्पमपि ज्ञानं स नैवं करोति; सर्वथा तद्रहितः कश्चिद् एवं कुर्यादपि इति ‘चेद्’ इति उक्तम्.
(श्रीप्रभुचरणविरचित-सि.मु.विवृत्ति.16).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)“यदि कोई लोकार्थी होकर कृष्णका भजन करता है तो वह सर्वथा क्लेश ही पाता है.”(सि.मु.16).
कोई आजीविका कमाने या यशआदि पानेके लिये भी भजन करता हो तो उसकी क्या गति होगी? ऐसी जिज्ञासाके समाधानरूपेण श्रीमहाप्रभु ‘लोकार्थी’की चर्चा कर रहे है. ‘लोक’का मतलब है लौकिक धनादि. ऐसी लौकिक कामना रखनेवाला यदि कृष्णका भजन करता हो तब जैसे घंघा करने पर धनादि प्राप्त होता है वैसे धन तो कमाया जा सकता है. भजनद्वारा, परन्तु, उपार्जित धन तो स्वयं अनर्थरूप होता है. अतः एसे लौकार्थीकि द्वारा किया गया भजन तो भक्ति ही न होनेके कारण उसके द्वारा किया गया सब कुछ (पारिवारिक-सामाजिक-सांप्रदायिक) क्लेशरूप ही होता है. इसलिये वह व्यक्ति भी क्लेश ही पाता है. ऐसा श्रीमहाप्रभुके वचनका साफसाफ अर्थ है. न केवल उसे ऐहिक(पारिवारिक-सामाजिक-सांप्रदायिक)क्लेश ही होता है प्रत्युत उसके सारे पारलौकिक अधिकार एवं फल भी नष्ट हो जाते हैं, ऐसे निषिद्धाचरणके कारण, यह स्पष्ट करनेके लिये श्रीमहाप्रभुने ‘सर्वथा’पदका प्रयोग किया है. जिसे (शास्त्र-मार्ग-परम्परा-भगवत्स्वरूप-भक्तिभाव-नीतिका) अत्यल्पभी

ज्ञान हो वह तो ऐसा कुकृत्य नहीं कर सकता है. फिर भी जो इस ज्ञान या संस्कार से सर्वथा ही रहित हो वह ऐसा कुकृत्य कदाचित् कभी कर सकता है. ऐसी संभावनाको देखते हुए श्रीमहाप्रभुने 'चेद्'पदका प्रयोग किया है.(श्रीप्रभु.वि.सि.मु.वि.16).

(ખ)-"જો કોઇક લોકાર્થી કૃષ્ણનું ભજન કરે તો તે સર્વથા ક્લેશને જ પામે છે." કોઇ આજીવિકા કે યશ વગેરે કમાવવા માટે ભજન કરે તો તેની શી ગતિ થાય-? તેવી જિજ્ઞાસાના સમાધાનાર્થે શ્રીમહાપ્રભુજીએ આ શ્લોક કહ્યો છે. 'લોક'નો અર્થ છે લૌકિક ધનાદિ. તેવી કામના રાખી જો કોઇ કૃષ્ણને ભજે તો જેમ ધ'ધો કરતા ધનાદિ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ ધનાદિ તો પ્રાપ્ત થાય છે. તે ધન, પરન્તુ, અનર્થરૂપ જ હોવાથી તથા તેવાઓનું ભજન ભક્તિરૂપ ન હોવાથી તેમનું કરેલુ' સર્વ (-પારિવારિક-સામાજિક-સા'પ્રદાયિક-) ક્લેશરૂપ જ થાય છે. તેથી તે વ્યક્તિ પણ અ'તે ક્લેશ જ પામે છે---એવો શ્રીમહાપ્રભુજીના કથનનો સાફસાફ અર્થ છે. વાત કેવળ ઐહિક (-એટલે કે પરિવાર-સમાજ-સંપ્રદાય-) માં ક્લેશ પર નથી અટકતી, પરલોકના અધિકાર અને ફલ નો પણ આવા નિષિદ્ધાચરણને કારણે નાશ થાય છે. એ સ્પષ્ટ કરવા શ્રીમહાપ્રભુએ 'સર્વથા' એમ કહ્યુ'. જેને (-શાસ્ત્ર-માર્ગ-પર'પરા-ભગવત્સ્વરૂપ-ભક્તિભાવ-નીતિનું-) અત્યલ્પ પણ જ્ઞાન કે સંસ્કાર હોય છે તે આવું કુકૃત્ય કરી શકતો નથી, પણ કોઇ રડ્યોખડ્યો આવા જ્ઞાન અને સંસ્કાર થી સર્વથા રહિત જ હોય તે આવું કરી પણ બેસે એ સંભાવનાને ન નકારતાં શ્રીમહાપ્રભુએ 'જો' એમ કહ્યુ'.(શ્રીપ્રભુ.વિ.સિ.મુ.વિ.16).

(ग)

तस्य सेवां प्रकुर्वीत यावज्जीवं स्वधर्मतः।
न फलार्थं न भोगार्थं न प्रतिष्ठाप्रसिद्धये॥
श्रीमदाचार्यमार्गेण नान्येनापि कदाचन।
न कल्पितप्रकारेण न दुर्भावसमन्वयात्॥

(शिक्षापत्रम् 18।12-13).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ग)अपने माथे बिराजते श्रीठाकुरजीकी सेवा स्वधर्म (स्व-तन-मन-धन-गृह-परिजनके ही विनियोग)को निभाते हुए करनी चाहिये, न किसी फलके लिये, न भोगके लिये; और न किसी तरहकी प्रतिष्ठा ही प्राप्त करनेके लिये. यह सेवा भी श्रीमदाचार्यचरणद्वारा निर्दिष्ट मार्गके अनुसार ही करनी चाहिये (संगठन-प्रशिक्षण-जनकल्याणके लोकाभिमत तथाकथित उदात्त आशयके) कल्पित प्रकारोंसे नही. और न दुर्भाव(किसी दूसरे सार्वजनिक या व्यावसायिक देवालयोंके साथ प्रतिस्पर्धा)वश ही करनी चाहिये.(शिक्षापत्र.18।12-13).
(ગ)-પોતાને માથે બિરાજતા શ્રીઠાકોરજીની સેવા સ્વધર્મ (-પોતાના તન-મન-ધન-ગૃહ-પરિવારના જ વિનિયોગને-) નભાવતાં કરવી જોઇએ. કોઇ ફલ કે ભોગ કે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહીં, વળી તે સેવા પણ શ્રીમદાચાર્યચરણદ્વારા નિર્દિષ્ટ માર્ગને અનુસાર જ કરવી જોઇએ (-સંગઠન-પ્રશિક્ષણ-જનકલ્યાણના લોકાભિમત કહેવાતા ઉદાત્ત આશયના-) કલ્પિત પ્રકારોથી નહિ. અને દુર્ભાવ-(બીજા કોઇક જાહેર કે વ્યાવસાયિક મ'દિરોની સાથે ચડસાચડસી)-ને વશીભૂત થઇને નહિ.(શિક્ષાપત્ર.18-12-13).

5 सेवास्थल

(क)
बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः...भजेत् कृष्णम्...
(भक्तिवर्धिनी.2).

'तु'शब्देन एतदतिरिक्तप्रकारान्तरव्युदासः उक्तः स्वमार्गीयभगवद्भजनं तु गृहस्थित्यभावे न संभवतीति पूर्वं गृहस्थितिमेव आहुः 'गृहे स्थित्वा' इति. भगवद्भजनानुकूले गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः कृष्णं भजेत्.
(श्रीगोकुलनाथजीकृतविवृति.2)

अत्र गृहस्थान-विधानेन स्वगृहाधिष्ठित-स्वरूप-भजन-परित्यागेन अन्यत्र तत्करणे भक्तिः न भवति इति सूचितं भवति.
(श्रीवल्लभात्मज-श्रीबालकृष्णजीकृतविवृत्ति.2)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)“पुष्टिभक्तिके बीजभावको दृढ करनेका प्रकार तो बस घरमें रहकर स्वधर्मतः...कृष्णको भजना है.(भक्तिवर्धिनी.2).
यहां ‘तो’शब्दके प्रयोगसे यह ध्वनित होता है कि इस श्लोकमें अभिप्रेत भजनके प्रकारसे अतिरिक्त भजनका अन्य कोई भी प्रकार सिद्धान्ताभिमत नहीं है. स्वमार्गीय भगवद्भजन घरमें रहे बिना संभव न होनेसे सर्वप्रथम गृहस्थितिका ही निरूपण श्रीमहाप्रभु करते हैं “घरमें रहकर” विधान द्वारा. भगवद्भजनानुकूल घरमें रह कर कृष्णको भजना चाहिये (श्रीगो.वि.2).
यहां सेवोपयोगी स्थानके रूपमें घरका विधान किया गया है अतः यदि अपने घरमें बिराजते प्रभुका भजन छोड़ कर और कहीं भजन (भेटसामग्री, मनोरथ या झांखी के रूपमें) किया जाता है तो उसे ‘भक्ति’ नहीं कहा जा सकता है.(श्रीवल्ल.बाल.वि.2)

(ક)-"પુષ્ટિભક્તિના બીજભાવને દૃઢ કરવાનો પ્રકાર તો બસ ઘરમાં રહિને સ્વધર્મતઃ-...-કૃષ્ણને ભજવું છે.(ભક્તિવર્ધિની.2).
અહિયા‘ ‘તો’-શબ્દના પ્રયોગથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે આ શ્લોકમાં અભિપ્રેત સ્વમાર્ગીય ભજનનાં પ્રકારથી અતિરિક્ત ભજનનો અન્ય કોઇ પણ પ્રકાર સિદ્ધાન્તાભિમત નથી જ. સ્વમાર્ગી ભગવદ્ભજન ઘરમાં રહ્યા વિના સંભવતુ‘ નથી તેથી સર્વપ્રથન ગૃહસ્થિતિનું જ નિરૂપણ શ્રીમહાપ્રભુ "ઘરમાં રહીને” એ વિધાન દ્વારા કરે છે. ભગવદ્ભજનાનુકૂલ ઘરમાં રહીને કૃષ્ણને ભજવા જોઇએ. (શ્રીગો.વિ.2).

અહિયા‘ સેવોપયોગી સ્થાન તરીકે ઘરનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તેથી જો પોતાના ઘરમાં બીરાજતા પ્રભુનુ ભજન છોડીને બીજે કશે ભજન-(-

ભેટસામગ્રી,-મનોરથ કે ઝા‘ખી રૂપે-) કરવામાં આવે તો તેને ‘ભક્તિ’ ન કહેવાય. (શ્રીવલ્લ.બાલ.વિ.2).

(ख)
गूढलीलापरो भक्तगूढभावरसात्मकः।
सेवनीयः सावधानैः विपरीतगतिक्रियः॥
श्रीमदाचार्यकृपया तिष्ठति स्वगृहे हरिः।
एवंविधः सदा हस्ते योगिनः पारदो यथा॥
(शिक्षापत्रम्.2।18-19).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)गूढलीलापरायण भक्तके गूढभावानुसारी विपरीत-गति-क्रिया-वाली लीला करनेवाले श्रीहरिकी सेवा सावधान हो कर करनी चाहिये. श्रीमदाचार्यचरणकी कृपासे प्रभु अपने घरमें बिराजते हैं. इस तरह कि जैसे योगीके हाथमें पाराकी गुटिका (शिक्षा.2।18-19).
(ખ) ગૂઢલીલાપરાયણ ભક્તના ગૂઢભાવાનુસારી વિપરીત-ગતિ-ક્રિયા-વાળી લીલા કરનારા શ્રીહરિની સેવા કાળજી સાથે કરવી જોઇએ. શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી પ્રભુ આપણા ઘરમાં બીરાજે છે, એમ કે જેમ યોગીના હાથમાં પારાની ગોળી (શિક્ષા.2।-19).

(ग)
गृहे स्थित्वा सेवनार्थं स्वधर्मेणैव सर्वथा।
कृष्णं भजेत् यतोऽधर्मकरणात् हीनयोनिता॥
कृष्णमूर्तौ यथालब्धैः द्रव्यैः संपूजयेद् हरिम्।
पूर्वं स्थानं मन्दिरादि तथा सिंहासनादि च॥
(श्रीहरिरायजीकृत-स्व.श.स.से.निरूपणम्.45-46).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ग)घरमें रह कर सेवा जो करनी है वह सर्वथा स्वधर्मानुसार ही कृष्णभजनके रूपमें करनी है, क्योंकि अधर्म करनेपर हीनयोनिमें जन्म मिल सकता है. यथालब्ध द्रव्योंसे हरिका पूजन उनकी मूर्तिके रूपमें करना चाहिये. हरिपूजनसे भी पहले श्रीहरिके बिराजनेके स्थान-मंदिरादि और सिंहासनादि-का भी अलंकरणात्मक पूजन करना चाहिये (श्रीहरि.स्व.श.स.से.नि.45-46).

(ગ)-ઘરમાં રહીને જે સેવા કરવાની કીધી છે તે સર્વથા સ્વધર્માનુસાર જ કૃષ્ણભજનના રૂપમાં કરવાની છે, કારણકે અધર્મ કરતાં હીનયોનિમાં જન્મ મળી શકે છે. યથાલબ્ધ દ્રવ્યોંથી હરિનું પૂજન તેમની મૂર્તિના રૂપમાં કરવું જોઇએ. હરિપૂજન કરતાં પહેલા શ્રીહરિના બિરાજવાના સ્થાનરૂપ મ'દિરાદિ અને સિંહાસનાદિ નું પણ અલ'કરણાત્મક પૂજન કરવું જોઇએ (શ્રીહરિ.સ્વ.શ.સ.સે.નિ.45-46).

(घ)

'आचार्यकुलाद्' इति श्रुत्युक्तरीत्या गृहएव स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यं स्वधर्मरहस्यं च गोपनीयम् इति सिद्धम्.

(श्रीपुरुषोत्तमजीकृत-अणुभाष्यप्रकाश.3।4।50).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

"आचार्यकुलाद्" इस श्रुतिमें कही गई रीतिके अनुसार घरही में रह कर भगवद्भजन करना चाहिये और अपने धर्मके रहस्यको गुप्त रखना चाहिये (अणुभा.प्र.3।4।50).

(ઘ)-"આચાર્યકુલાદ્" આ શ્રુતિમાં કહેલ રીતિ પ્રમાણે ઘરમાં જ રહીને ભગવદ્ભજન કરવું જોઇએ અને પોતાના ધર્મના રહસ્ય ને ગુપ્ત રાખવું જોઇએ (અણુભા.પ્ર.3।50)

6 सेव्यस्वरूप

(क)

गुप्तो हि रसः रसत्वमापद्यते = अगुप्तो रसः रसाभासःस्यात्.

(सुबो.10।18।5=10।56।44).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)गुप्त रखनेपर ही रस रस रह पाता है=प्रकट होने पर वही रस रसाभास बन जाता है (सुबो.10।18।5=10।56।44).
(ક)-ગુપ્ત રાખવાથી જ રસ રસ રહી શકે છે-=-પ્રકટ થતાં તે જ રસ રસાભાસ બની જાય છે (સુબો. 10।18।5=10।56।44).

(ख)
सच दुर्लभइति तेनापि वक्तव्यं प्रकारम् आह-म
तदभावे स्वयं वापि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित्।
परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं च तत्र च स्थितम्॥
'तदभाव' इति. 'क्वचिद्' देशविशेषे सत्परिपन्थिनाम् अभावयुक्ते 'हरेः मूर्तिं कृत्वा' भजेत्. अयमेव अस्य मार्गस्य प्रकारः उत्तमो यत् मूर्तौ कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति. तत्र मूर्तेः भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति 'तद्रूपम्' इति. वस्तु विचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद् विशेषस्तु अयम् : "एनम् उद्धरिष्यामि" इति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतो भक्तिमार्गानुसारेण आह 'तत्र च स्थितम्' इति. (त.दी.नि.प्र.2।228).

ननु अत्र मूलएव कुठारपात इति आकाङ्क्षायां कलेः बलिष्ठत्वेन अग्रिमेषु गुरुलक्षणाभावम् आलोच्य स्वस्मिन्नेव एतन्मार्गीयगुरुत्वं नियच्छन्त आहुः 'स च'इत्यादि. 'तदभाव'इत्यादि आज्ञापनाद् इदं ज्ञात्वा करणे, "यस्तु इच्छया कृतः पुम्भिः आभासो ह्याश्रमात् पृथग्" इति आभासत्वाभावः सेवायाः तृतीयस्कन्धोक्तमौढ्याभावश्च सेवाकर्तुः साधितः स्वयमेव सेवाकरणेपि प्रकार-विशेष-सन्देहे तादृशा यदि मिलन्ति तदा प्रकारांशे प्रष्टव्याः इत्यपि सूचितम्.
(त.दी.नि.आ.भ.2।228).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)ऐसा गुरु तो बडी कठिनाईसे ही मिल सकता है अतः कभी न मिलनेपर क्या करना चाहिये यह अब दिखलाया जा रहा है-म
एसे गुरुके न मिलनेपर भगवानकी मूर्तिको (अपना आराध्य) बना कर उसकी परिचर्या भजन तो सदा करना ही चाहिये. क्योंकि मूर्तिमें भगवानके रूप एवं सत्त्व

दोनों ही विद्यमान होते है.

किसी ऐसे देशमें कि जहां सज्जनोंसे दुर्व्यवहार करनेवाले लोग न रहते हों, हरिकी मूर्तिको (अपना आराध्य) बनाकर भजन कर लेना चाहिये. भजनका यही प्रकार ऐसी अवस्थामें इस मार्गमें उत्तम है. जो-जैसा कुछ भगवन्मूर्तिके लिये किया जाता है उसे साक्षात् भगवदाराधन ही समझ लेना चाहिये (त.दी.नि.प्र.2।228).

यहां एक ऐसी शंका उठती है कि जिसके कारण इस बातके मूलपर ही कुठाराघात हो जाता है-मजैसा गुरु श्रीमहाप्रभुके अनुसार इस मार्गमें अपेक्षित है वैसे लक्षणवाला व्यक्ति आगे चलकर बलवान कलियुगके कारण उपलब्ध न होता हो तो क्या करना चाहिये, इस समस्याके समाधानरूपेण श्रीमहाप्रभु एतन्मार्गीय गुरुत्व स्वयं ही में प्रस्थापित करते हुवे कहते है कि निर्दिष्ट लक्षणयुक्त गुरुके न मिलने पर स्वयमेव भगवत्सेवामें प्रवृत्त हो जाना चाहिये. इस तरहकी श्रीमहाप्रभुकी ही आज्ञा है जिसे शिरोधार्य करना ही चाहिये ऐसी भावना रखते हुवे जो स्वयं ही भगवत्सेवामें प्रवृत्त हो जाता है उसके द्वारा की जाती भगवत्सेवामें "यस्तु इच्छया कृतः पुम्भिः आभासो ह्याश्रमात् पृथक्" इस वचनमें निन्दित धर्माभासता-पाषण्डका आरोप नहीं लगता, और इसी तरह तृतीयस्कन्धमें निन्दित मूढताका आरोप भी सेवाकर्तापर नहीं लग सकता. स्वयं ही सेवामें प्रवृत्त होनेपर भी भगवत्सेवासम्बन्धी किसी प्रकारविशेषके जिज्ञास्य होनेपर किसी वैसे जानकार भगवदीयको मिलकर पुछ-जान लेने में कोई आपत्ति नहीं है यह भी सूचित होता है (त.दी.नि.प्र.आ.भं.228).
(ખ)-આવો ગુરુ મળવો તો સહેલ નથી તેથી તેવા કપરા સંજોગોમાં શુ‘ કરવું તે હવે સમજાવવામાં આવે છે-□□-

આવો ગુરુ જો ન મળતો હોય તો ભગવાન્ની મૂર્તિને (આરાધ્ય) બનાવીને પરિચર્યા-=-ભજન તો ક્યા‘ક સદા કરવુંજ જોઇએ. કેમકે મૂર્તિમાં ભગવાનના રૂપ અને સત્ત્વ બન્ને વિદ્યમાન હોય જ છે.

કોઇક એવા દેશમાં કે જ્યા‘ સજ્જનોની સાથે આડાઇ કરનારા લોકો ન રહેતા હોય ત્યાં રહીને હરિની મૂર્તિને (આરાધ્ય) બનાવીને ભજન કરી લેવું જોઇએ. ભજનનો આજ પ્રકાર આ માર્ગમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ભગવન્મૂર્તિને માટે જે

કાંઇ કરવામાં આવે છે તે સાક્ષાત્ ભગવાન્ માટે કરેલુ' જ સમજી લેવું (ત.દી.નિ.પ્ર.218).

અહીં એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે શ્રીમહાપ્રભુજીએ જેવા લક્ષણવાળા ગુરુથી દીક્ષોપદેશ લઇને ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થવાનું કહ્યુ' છે તેવા લક્ષણોથી યુક્ત ગુરુ બળવાન કલિયુગને કારણે જો આગળ જતાં ન મળે તો શુ' કરવું-? આના સમાધાનરૂપે તેવી સ્થિતિમાં આ માર્ગમાં ગુરુપદ પોતાનાજ પુરતુ મર્યાદિત રાખીને આજ્ઞા આપે છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં જાતેજ ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થઇ જવું જોઇએ. આવી શ્રીમહાપ્રભુની આજ્ઞાને શિરોમાન્ય કરીને જે જાતે જ ભગવત્સેવામાં તત્પર થઇ જાય છે તેની તેવી કૃતિમાં ધર્માભાસતા-પાષણ્ડનો આરોપ લાગતો નથી કે જે ધર્માભાસતા "યસ્તુ ઇચ્છયા કૃતઃ પુમ્ભિઃ આભાસો હ્યાશ્રમાત્ પૃથક્" વચનમાં નિન્દિત ઠરાવવામાં આવી છે ભાગવતના તૃતીયસ્કધધમાં પણ જેવી મૂઢતાની નિન્દા કરવામાં આવી છે, તે પણ આવી રીતે બરાબર સમજીને સેવા કરનારાની બાબતમાં લાગૂ પડતી નથી. જાતે જ જેઓ ભગવત્સેવામાં પ્રવૃત્ત થયા હોય તેઓ પણ સેવાની બાબતમાં કોઇક વિશેષ માહિતી મેળવવા માંગતા હોય તો તેવા જાણકાર કોઇક ભગવદીયને મળીને મેળવી શકે છે આ પણ આ નિરૂપણથી સૂચિત થાય છે (ત.દી.નિ.પ્ર.આ.ભ'.228).

(ग)
गुरुदत्तां स्वयंलब्धां भक्तैरपि सुपूजिताम्।
व्यंगांगीमपि सेवेत यदि भावो न बाधते॥(साधनदीपिका.90).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ग)भगवत्स्वरूप चाहे गुरुके द्वारा अपने मांथे पधराया गया हो, या हमें स्वयं कहींसे प्राप्त हो गया हो, या अन्य किसी भक्तके द्वारा सुपूजित हो; अथवा खंडित भी चाहे क्यों न हो, परन्तु है तो "अपने मांथे बिराजता सेव्यस्वरूप" ऐसा भाव उस स्वरूपके प्रति अखंडित रहता हो ('वोल्टेज' कम न लगते हों) तो ऐसे स्वरूपकी ही सेवा अनन्यभावसे करनी चाहिये (साधनदीपिका.90).

(ગ)-ભગવત્સ્વરૂપ ગુરુએ આપણા માંથે પધરાવી આપ્યુ'હોય, કે આપણને જાતે જ ક્યા'ક થી પ્રાપ્ત થવું હોય, કે બીજા કોઇક ભક્ત દ્વારા સુપૂજિત હોય; કે પછી ખ'ડિત પણ કેમ ન હોય, પરન્તુ છે તો "મારા માથે બીરાજતુ' સેવ્યસ્વરૂપ" એવો ભાવ જો આપણો તે સ્વરૂપમાટેનો અખ'ડિત જ હોય ('વોલ્ટેજ' ઓછા ન લાગતા હોય) તો તેવા સ્વરૂપની જ સેવા અનન્યભાવથી કરવી જોઇએ (સાધનદીપિકા.90).

(घ)

सेवाविधिः समग्रोपि क्रमेणैव विलिख्यते।
प्रकारोत्तमतः पूर्वं मूर्तौ सेवा विधीयते॥
मूर्तौ भगवतो ज्ञानं साकारावेशतो मतम्।
भक्तिमार्गप्रकारेण ज्ञानतस्तु तदात्मता॥
पूजामार्गे भवेन्मन्त्रविधानात् पूज्यसेवनम्।
विशेषो भक्तिमार्गेऽयं पुरुषोत्तमरूपिणः॥
मणिस्पर्शेन ताम्रादि सौवर्णमिव तत्त्वतः।
अतस्तत्र कृतं सर्वं साक्षात्कृष्णे कृतं भवेत्॥
(श्रीहरिरायजीकृत-स्व.श.स.से.निरूपणम्.39-41).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(घ)अब समग्र सेवाविधि क्रमशः लिखी जाती है. उत्तम प्रकार होनेके कारण प्रथम मूर्तिकी सेवा कही जाती है. भक्तिमार्गके प्रकारके अनुसार मूर्तिमें प्रभुका ज्ञान प्रभुके साकार होनेके कारण एवं मूर्तिमें आविष्ट होनेके कारण मान्य किया गया है. ज्ञानकी दृष्टिसे देखा जाये तो सब कुछ भगवदात्मक होनेसे मूर्ति भी साक्षात् भगवद्रूप ही है. पूजामार्गके अनुसार प्राणप्रतिष्ठा-मन्त्रादि-विधिके कारण पूजनीय प्रभुकी सेवा प्राप्त होती है. भक्तिमार्गमें, किन्तु, अन्य दोनों मार्गोकी अपेक्षा विशेषता यह है कि

मूर्ति स्वयं पुरुषोत्तमरूप है (विभूति, प्रतिनिधि या केवल अक्षरात्मक नहीं). जैसे पारसमणिके स्पर्शसे तांबा आदि धातु तत्त्वतः सुवर्ण बन जाती है वैसे ही मूर्तिके साथ किया गया भक्त्युपचार तत्त्वतः साक्षात् श्रीकृष्णके प्रति किया गया भक्त्युपचार हो जाता है (श्रीह.कृत.स्व.श.स.से.नि.39-41).

(ઘ)-હવે અનુક્રમે સમગ્ર સેવાવિધિ લખવામાં આવે છે. ઉત્તમપ્રકાર હોવાથી પ્રથમ મૂર્તિની સેવા કહેવામાં આવે છે. ભક્તિમાર્ગના હિસાબે મૂર્તિમાં પ્રભુનું જ્ઞાન, આકારમાં પ્રભુ આવિષ્ટ થાય છે તે પ્રક્રિયાથી માનવામાં આવે છે. જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાંતો બધું જ ભગવદાત્મક હોવાથી મૂર્તિ પણ સાક્ષાત્ ભગવદ્રૂપ જ છે. પૂજામાર્ગના અનુસાર મન્ત્રવિધાનથી પૂજ્ય પ્રભુની સેવા પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ભક્તિમાર્ગમાં અન્ય બે માર્ગથી વિશેષતા એ છે કે મૂર્તિ અહીં સ્વય‘ પુરુષોત્તમરૂપ છે (વિભૂતિ,-પ્રતિનિધિ કે માત્ર-અક્ષરાત્મક-નહિં) જેમ પારસમણિના સ્પર્શથી ત્રા‘બાનું પાત્ર વસ્તુતઃ સુવર્ણ બની જાય છે તેમ જ મૂર્તિ માટે કરવામાં આવેલ ભક્ત્યુપચાર તત્ત્વતઃ સાક્ષાત્શ્રીકૃષ્ણને માટે કરવામાં આવેલ ભક્ત્યુપચાર બની જાય છે (શ્રીહરિ.સ્વ.શ.સ.સે.નિ.39-41).

(ङ)
स्वमार्गसेव्यरूपस्य चिन्तने रीतिरुच्यते।
...तदेकहृदयस्थायी तद्भावः कृष्णएव हि।
लीलासहस्रवलितः सामग्रीसहितस्तथा।
भावनीयः सदानन्दः सदा नन्दादिलालितः॥
इदमेवोक्तम् आचार्यैः सिद्धान्तस्य निरूपणे।
“आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेवे”ति यद्वचः॥
तदाशयस्तु विवृतः कृपयैव प्रभोर्मया।
अवगत्य जनाः सर्वे चिन्तयन्तु हरिं सदा॥
(श्रीमत्प्रभोश्चिन्तनप्रकारः.1-13).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ङ)स्वमार्गीय सेव्यस्वरूप चिन्तनका प्रकार अब कहा जाता है...पुष्टिभक्तके हृदयमें स्थित जो भक्तिभाव है वह निश्चित श्रीकृष्ण ही हैं जो कि अनेक लीलायुक्त हैं और उन लीलाओंकी सामग्री सहित बिराजमान हैं. वैसे सदानन्द और सदा श्रीनन्दादि व्रजभक्तों द्वारा सेव्यमान श्रीकृष्णका ही भावन करना चाहिये. सिद्धान्तमुक्तावलीमें “आत्मानन्दसमुद्रमें स्थित श्रीकृष्णका ही चिन्तन करना चाहिये” इस वचनद्वारा श्रीमहाप्रभुने यह ही बताया है. प्रभुकी कृपासे ही उसके आशयका मेंनें विवरण किया है. उनकी कृपासे स्वमार्गीय चिन्तनका स्वरूप जानके सर्व पुष्टिमार्गीयजन सदा हरिका चिन्तन करें ऐसी मेरी शुभकामना है (श्रीहरि.श्री.प्रभो.चिन्त.प्र.1-13).

(ડ)-હવે સ્વમાર્ગીય સેવ્યસ્વરૂપના ચિન્તનનો પ્રકાર કહેવામાં આવે છે...-પુષ્ટિભક્તના હૃદયમાં સ્થિત જે ભક્તિભાવ છે તે નિશ્ચિત શ્રીકૃષ્ણ જ છે કે જેઓ અનેક લીલાયુક્ત છે અને તે તે લીલાઓની સામગ્રી સહિત બીરાજમાન છે એવા સદાનન્દ અને સદા શ્રીનન્દાદિ વ્રજભક્તોદ્વારા સેવ્યમાન શ્રીકૃષ્ણનું જ ભાવન કરવું જોઇએ. સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં "આત્માનન્દસમુદ્રમાં સ્થિત શ્રીકૃષ્ણનું જ ચિન્તન કરવું જોઇએ” વચનદ્વારા શ્રીમહાપ્રભુએ આ જ બતાવ્યું છે. પ્રભુની કૃપાથી જ તેના આશયનું મેં વિવરણ કર્યું છે. તેઓની કૃપાથી સ્વમાર્ગીય ચિન્તનનું સ્વરૂપ જાણીને સર્વે પુષ્ટિમાર્ગીઓ સદા હરિનું ચિન્તન કરે એવી મારી શુભકામના છે (શ્રીહરિ.શ્રી.પ્રભુ.ચિન્ત.પ્ર.1-13).

(च)
भक्तिमार्गस्थितैः श्रीमदाचार्यपदसंश्रितैः।
सेव्यमानं सदा भावैः निरोधं साधयेद् ध्रुवम्॥
(स्वमार्गीयस्वरूपस्थापनप्रकारः18).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(च)श्रीमदाचार्यचरणोंके आश्रय पानेके सौभाग्यशाली ऐसे भक्तिमार्गीयोंद्वारा पुष्टिभावोंसे (प्रवाही भावोंसे नहीं) सदा सेव्यमान प्रभु निश्चित ही निरोध(प्रपंचविस्मृतिपूर्वक भगवदासक्ति)को सिद्ध करेंगे ही (श्रीहरि.स्व.स्व.स्था.प्र.18).
(ચ)-શ્રીમદાચાર્યચરણોના આશ્રયનું સૌભાગ્ય પામનારા ભક્તિમાર્ગીઓદ્વારા પુષ્ટિભાવો થકી જ (-નહિ કે પ્રવાહી ભાવોથી-) સદા સેવ્યમાન પ્રભુ નિઃસન્દેહ નિરોધ-(-પ્રપંચવિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવદાસક્તિને-)-ને સિદ્ધ કરશે જ (શ્રીહરિ.સ્વ.સ્વ.સ્થા.પ્ર.18).

7 सेवार्थ-आजिविका

(क)
याममात्रं भगवत्सेवां विधाय पश्चाद् अनिषिद्धेन उपायेन जीवनं सम्पादयेत्. पारम्पर्यजीवनमपि निषिद्धं चेत् तदा त्यक्तव्यम्. “अचौराणाम् अपापानाम्...” इति वचनात्. जीविकायां चित्तं व्यापृतं पुनः भगवति योजनार्थम् उपायम् आह “पठेच्च नियमं कृत्वा” इति. अनेन अल्पबहिर्मुखतायामपि श्रीभागवतम् अनुसन्धेयम् इति उपायः कथितः.
(त.दी.नि.प्र.2।232).
(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)दिनमें कमसे कम तीन घन्टा भगवत्सेवा कर लेनेके बाद अनिषिद्ध उपायोंसे आजीविकाके उपार्जनार्थ प्रवृत्त होना चाहिये. कुलपरम्परासे चली आ रही वृत्ति भी यहि निषिद्ध (देवलकादिवृत्ति-सदृश) हो तो छोड देनी चाहिये. क्योंकि “अचौराणाम् अपापानाम्...”वचनसे यही सिद्ध होता है. जीविकामें उलझे हुए चित्तको भगवानमें लगानेका उपाय कहते है “भागवतका नियमपूर्वक पाठ करना चाहिये”. थोड़ीसि भी बहिर्मुखताकी सम्भावना रहनेपर भागवतका अनुसन्धान करते रहना उपाय कहा गया है. (त.दी.नि.प्र.2।232)
(ક)-દિવસમાં ઓછામા ઓછા ત્રણ કલાક સેવા કરી લીધા પછી શાસ્ત્રમાં નિન્દિત ન હોય તેવા પ્રકારે આજીવિકાનું ઉપાર્જન કરવું જોઇએ.

કુલપર'પરાથી ચાલી આવતી પણ આજીવિકાનો પ્રકાર (-દેવલકાદિવૃત્તિ જેવો-) જો શાસ્ત્રનિન્દિત હોય તો તેને છોડી દેવો જોઇએ કેમકે "અચૌરાણામ્ અપાપાનામ્..." એ વચનથી આ જ સિદ્ધ થાય છે. આજીવિકામાં લાગેલા ચિત્તને ભગવાનમા લગાવવાનો ઉપાય કહેવામા આવે છે "ભાગવતનો નિયમપૂર્વક પાઠ કરવો જોઇએ" થોડી પણ બહિર્મુખતાની સમ્ભાવના લાગતાં ભાગવતનું અનુસન્ધાન ઉપાયરૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. (ત.દી.નિ.પ્ર.232).

(ख) श्वानं श्वपाकं प्रेतधूमं देवद्रव्योपजीविनं ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं चितिं चितिकाष्ठं मद्यं मद्यभाण्डं सस्नेहं मानुषास्थिं शवस्पृशं महापातकिनं शवं स्पृष्ट्वा सचैलम् अम्भोऽवगाह्य उत्तीर्य अग्निम् उपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतं जपेत्. धृतं प्राश्य स्नात्वा त्रिराचमेद् इति च्यवनवचनात्.
चितिञ्च चितिकाष्ठञ्च पूयं चंडालमेव च।
स्पृष्ट्वा देवलकञ्चैव सवासा जलमाविशेत्॥
देवार्चनपरो यस्तु वित्तार्थी वत्सरत्रयम्।
स वै देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः॥
(श्रीपुरुषोत्तमजीकृत-द्रव्यशुद्धि).
(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)कुत्तेका चाण्डालका प्रेतधूमका देवद्रव्योपजीवीका ग्रामयाजकका सोमविक्रेताका चिताका चिताकाष्ठका चरबीयुक्तमानुषास्थिका शवस्पर्श करनेवालेका महापातकीका तथा शवका र्स्पश करने पर सवस्त्र जलमें डुबकी लगानेके बाद बाहर आने पर अग्निका उपस्पर्श करके एकसो आठ गायत्रीका जप करना चाहिये ओर धृतप्राशन कर त्रिराचमन करना चाहिये ऐसा च्यवन वचन हे. चिता चिताकी लकडी पूय चण्डाल तथा देवलक का स्पर्श होनेपर सवस्त्र जलमें डुबकी लगानी चाहिये. तीन वर्ष पर्यन्त जो वित्तार्थी होकर देवार्चन करता है उसे हव्य-कव्यमें गर्हित समजना चाहिये (श्रीपुरुषोत्तजीकृत द्रव्यशुद्धि).
(ખ)-કુતરો, ચાણ્ડાલ, પ્રેતધૂમ, દેવદ્રવ્યોપજીવી, ગ્રામયાજક, સોમવિક્રેતા, ચિતા, ચિતાકાષ્ઠ, ચરબીયુક્ત માનુષાસ્થિ શબને સ્પર્શ કરવાવાળાનો મહાપાતકીનો તથા શબનો સ્પર્શ કરનારે વસ્ત્ર સહિત જલમાં ડુબકી લગાવી,

અગ્નિનો ઉપસ્પર્શ કરી, એકસો આઠ ગાયત્રી મન્ત્રનો જપ કરી, ધૃતપ્રાશન કરી ત્રણ વખત આચમન કરવું જોઇએ એવું ચ્યવન ઋષિનું વચન છે. ચિતા ચિતાના લાકડા, પૂય, ચાણ્ડાલ તથા દેવલક નો સ્પર્શ થયે વસ્ત્ર સહિત જલમાં ડુબકી લગાવવી જોઇએ. ત્રણ વર્ષ પર્યન્ત જે વિત્તાર્થી થઇને દેવાર્ચન કરે છે તેને હવ્ય-કવ્યમાં ગર્હિત સમજવો જોઇએ (શ્રીપુરુ.દ્રવ્યશુદ્ધિ).

૪ सेवाकर्ता तथा सेवापरिचारक

(क)
भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम्।
उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्येजत्॥
एवं प्रवृत्तस्य भार्यादीनां विनियोगम् आह “भार्यादिरनुकूलश्चेद्”इति. भार्यादिकं गृहं, विष्णुपराङ्मुखाः भार्यादयो अन्यथा परित्यागे दोषएव. अनेन अवैष्णवैः सह अस्मिन्मार्गे न स्थातव्यम् इति उक्तं भवति (त.दी.नि..प्र.2।231)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)भार्यादिसे, उनके भगवत्सेवार्थ अनुकूल होनेपर, भगवत्सम्बन्धि क्रिया=परिचर्या करवा लेनी चाहिये. उनके उदासीन होनेपर स्वयं करनी चाहिये और प्रतिकूल होने पर गृहादिका त्याग करना चाहिये. इस तरह भजनमें प्रवृत्त अधिकारीके भार्यादिका भगवत्सेवामें विनियोग कहा जा रहा है “भार्यादिके अनुकूल होने पर”. ‘गृह’यानि भार्यादि. इनका परित्याग विष्णुपराङ्मुख होनेपर ही विहित है अन्यथा नहीं दोषरूप होनेसे. इससे यह कहना अभिप्रेत है कि इस मार्गमें अवैष्णवोंके साथ नहीं रहना चाहिये (त.दी.नि.प्र.2।231).

(ક)-પત્ની વિગેરે જો સેવામાં અનુકૂલ હોય તો તેમનાથી પ્રભુસમ્બન્ધી ક્રિયા-=-પરિચર્યા કરાવવી જોઇએ. જો તેઓ ઉદાસીન હોય તો જાતે જ કરવી જોઇએ અને જો તેઓ પ્રતિકૂલ હોય તો ઘર વિગેરેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ. આ પ્રકારે સેવામાં પ્રવૃત્ત અધિકારીના પત્ની આદિનો ભગવત્સેવામાં વિનિયોગ

કહેવામાં આવી રહ્યો છે "પત્ની આદિ અનુકૂલ હોય તો" ‘ગૃહ’ એટલે પત્નીવિગેરે. આમનો પરિત્યાગ જો તેઓ વિષ્ણુપરાङ्मुખ હોય તો જ કરવો. અન્યથા નહિં કેમકે તે સ્થિતિમાં તેને દોષરૂપ માનવામાં આવ્યું છે. આ કહેવાનો આશય એ કે આ માર્ગમાં અવૈષ્ણવ સાથે રહેવું જોઇએ નહિ (ત.દી.નિ.પ્ર. 2।231).

(ख)
तत्रादौ शरणं यातः किं कुर्यादिति चोच्यते।
श्रीमदाचार्यमार्गीयगुरुणा शरणं गतः॥
स्वामित्वेन हरिं स्वं तु सेवकत्वेन भावयेत्।
....
एवमाश्रित्य धर्मोऽयं संक्षेपेण निरूपितः।
...अतः परं क्रमेणैव जीवः कृतसमर्पणः॥9-10॥
....
सेवासंस्काररूपत्वाद् विदध्यात्सेवनां सदा।
...सर्वथा सर्वदैवापि नचाद्यादसमर्पितम्॥25-26॥
तद्भक्षणे भवेदेवाब्रह्मसम्बन्धि वस्तुतः।
सर्वत्र ब्रह्मसम्बन्ध-भावना-नाशएव हि॥27॥
यथा समर्पणे योग्यं यत् तथा तत् समर्पयेत्।
....
गृहे स्थित्वा सेवनार्थं स्वधर्मेणैव सर्वथा।
कृष्णं भजेत् यतो अधर्मकरणात् हीनयोनिता॥45॥
कृष्णमूर्तौ यथालब्धैर्द्रव्यैः सम्पूजयेद् हरिम्।
पूर्वं स्थानं मन्दिरादि तथा सिंहासनादि च॥46॥
....
भार्यादीनामानुकूल्ये तैः सेवामेव कारयेत्॥56॥
स्वयं कुर्याद् उदासीनतया तेषां पुनः स्थितौ।
अपकीर्तिभयात् कृष्णसेवा-वैयग्र-संभवात्॥57॥
स्वकृत-ब्रह्मसंबन्धं विभाव्य हृदि सर्वथा।
तत्पोषणं प्रकुर्वीत रुग्णदेहवदातुरः॥58॥

(श्रीहरिरायजीकृत.स्व.श.स.से.नि.9-58).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)प्रारम्भमें शरणागत अधिकारीको क्या करना चाहिये यह कहा जाता है:श्रीमद्वल्लभाचार्य द्वारा प्रवर्तित मार्गके गुरुद्वारा जिसने शरणागतिकी दीक्षा ली हो उसके लिये यह आवश्यक है कि हरिको स्वामी मानकर स्वयंको सेवक मानना चाहिये...इस तरह सङ्क्षेपसे शरणागत अधिकारीके धर्मका निरूपण किया...
इसके बाद क्रमानुसार ही जिस जीवने समर्पण किया है उसका धर्म बताया जाता है. समर्पणकी दीक्षा सेवार्थ अपेक्षित संस्काररूप ही होनेसे वह दीक्षित व्यक्तिको तो सदा सेवा ही करनी चाहिये...सर्वथा सर्वदा ही असमर्पितका भक्षण नही करना चाहिये क्योंकि असमर्पितका भक्षण करनेपर वस्तुतः अब्रह्मसम्बन्धी बन जाता है और ब्रह्मसम्बन्धकी भावनाका भी सर्वत्र नाश ही हो जाता है. जो वस्तु जिस प्रकारसे प्रभुको समर्पित हो सकती हो उस प्रकारसे उस वस्तुको समर्पित करनी चाहिये. घरमें रह कर सेवा जो करनी है वह सर्वथा स्वधर्मानुसार ही कृष्णभजनके रूपमें करनी है. क्योंकि अधर्म करनेपर हीनयोनिमें जन्म मिल सकता है. यथालब्ध द्रव्योंसे हरिका पूजन उनकी मूर्तिके रूपमें करना चाहिये. हरिपूजनसे भी पहले श्रीहरिके बिराजनेके स्थान मंदिरादि और सिंहासनादि का भी अलंकरणात्मक पूजन करना चाहिये. भार्यादिके अनुकूल होनेपर उनसे भगवत्सेवा ही करानी चाहिये. उनके उदासीन होनेपर स्वयं ही करनी चाहिये. अपयश, कृष्णसेवामें संभावित निरर्थक व्यग्रता; एवं स्वयं अपनेद्वारा ग्रहीत ब्रह्मसम्बन्धकी भावनाका विचार करके, जैसे अपना ही देह कभी रुग्ण-भगवत्सेवामें भी असमर्थ-हो जाये तो भी उसका पालन तो करना ही पडता है वैसे ही ऐसे भगवत्सेवामें उदासीन परिवारजनोंके पालनमें भी रुग्णपरिवारकी भावना करनी चाहिये (श्रीहरि.स्व.श.स.से.नि.9-58)
(ખ)-સર્વપ્રથમ શરણાગત અધિકારીએ શુ‘ કરવું જોઇએ એ હવે કહેવાઇ રહ્યુ‘ છે-:-શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યદ્વારા પ્રવર્તિત માર્ગના ગુરુ દ્વારા જેમણે શરણાગતિની દીક્ષા લીધી હોય તેમને માટે એ આવશ્યક છે કે હરિને સ્વામી માને અને પોતાને સેવક-...-આ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં શરણાગત અધિકારીના ધર્મનું નિરુપણ કર્યું...

હવે ક્રમ પ્રમાણે જ જે જીવે સમર્પણ કર્યું હોય તેના ધર્મો કહેવાય છે. સમર્પણની દીક્ષા સેવાર્થ અપેક્ષિત સંસ્કારરૂપ હોવાથી તે દીક્ષિત વ્યક્તિએ તો સર્વથા સેવા જ કરવી જોઇએ-...-સર્વથા સર્વદા જ અસમર્પિતનું ભક્ષણ ન કરવું જોઇએ કેમ કે અસમર્પિતનું ભક્ષણ કરતાં (બ્રહ્મસમ્બન્ધી) વસ્તુતઃ અબ્રહ્મસમ્બન્ધી થઇ જાય છે અને બ્રહ્મસમ્બન્ધની ભાવનાનો સર્વત્ર નાશ જ થઇ જાય છે. જે વસ્તુ જે પ્રમાણે પ્રભુને સમર્પિત થઇ શકતી હોય તે પ્રમાણે તે વસ્તુ પ્રભુને સમર્પિત કરવી જોઇએ. ઘરમાં રહીને જે સેવા કરવાની કીધી છે તે સર્વથા સ્વધર્માનુસાર જ કૃષ્ણભજનના રૂપમાં કરવાની છે, કારણકે અધર્મ કરતાં હીનયોનિમાં જન્મ મળી શકે છે. યથાલબ્ધ દ્રવ્યોથી હરિનું પૂજન તેમની મૂર્તિના રૂપમાં કરવું જોઇએ. હરિપૂજન કરતાં પહેલા શ્રીહરિના બિરાજવાના સ્થાનરૂપ મ‘દિરાદિ અને સિંહાસનાદિ નું પણ અલ‘કરણાત્મક પૂજન કરવું જોઇએ-...-પત્ની વગેરે જો ભગવત્સેવામાં અનુકૂલ હોય તો તેમનાથી સેવા જ કરાવવી જોઇએ, પણ જો તેઓ ઉદાસીન હોય તો પોતે જ ભગવત્સેવા કરી લેવી જોઇએ. ઉદાસીન પરિવારજનો પાસે જબરદસ્તી સેવા કરાવતાં સેવામાં વ્યગ્રતા અને સેવાનિન્દા ની સંભાવના રહેલી છે. તેવી સ્થિતિમાં જેમ આપણા જ દેહમાં કોઇક એવી માંદગી થાય કે જેમાં ભગવત્સેવા પણ ન થઇ શકતી હોય તો તેમાં દેહનું પાલન જેવી રીતે કરવું પડે છે તેમ તેવા ભગવત્સેવામાં ઉદાસીન પરિવારજનોનું ભરણપોષણ પણ આપણે પોતે કરેલ બ્રહ્મસમ્બન્ધનું હૃદયમાં અનુસન્ધાન કરીને રુગ્ણપરિવારની ભાવના રાખીને કરવું જોઇએ. (શ્રીહરિ.સ્વ.શ.સ.સે.નિ.9-58).

(क)परमत्र न सर्वेषां फलमुखाधिकारः किन्तु येषु भगवत्कृपा कृपापरिज्ञानं च मार्गरुच्या निश्चीयते. तत्र आदितः साधनानि आह-म

कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम्।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेत् जिज्ञासुरादरात्॥
(त.दी.नि.2।227)

'कृष्णसेवापरम्'इति. यो हि गुरुः सेवाम् उपदेक्ष्यति स स्वयं चेत् तां उत्तमां जानीयात् तदा कथं स्वयं न कुर्याद् इति सेवापरएव गुरुः. तत्रापि निमित्तानि वारयति 'दम्भादिरहितम्' इति. सेवाच प्रमाणमूलैव पुरुषार्थपर्यवसायिनी. अन्यथा मनसि अन्यद्विधाय अन्यथा करणे न फलसिद्धिः इति अभिप्रायेण आह 'श्रीभागवततत्त्वज्ञम्' इति. 'जिज्ञासु' न तु कौतुकाद्याविष्टः. भजनं-सर्वभावेन, तदा तदुक्तप्रकारेण भगवत्सेवा कर्तव्या.
(त.दी.नि.प्र.2।227).

'वीक्ष्य'इत्यनेन मार्गान्तराद् अत्र वैलक्षण्यं ज्ञापितम्. 'ईक्ष' दर्शनामनयोः, 'वि'ना च सम्यक्त्वं परीक्षणे द्योत्यते. तथाच तन्त्रे-"गुरुः परीक्षयेत् शिष्यम्" इति वाक्यात् शिष्यो यथा परीक्ष्यते तथा अत्र गुरुः. नोचेद् अतादृशस्य लोकानुगतपशुरूपत्वात् तादृशो अनुसरणे अन्धानुगान्धवद् उभावपि पतेताम्. एतदर्थमेव जलभेदग्रन्थकरणं ज्ञेयम्...तेन ब्रह्मसम्बन्धोपि फलमुखः तस्यैव इति सिद्ध्यति. एवम् अधिकारसूचनेन अनधिकार्यपि व्यावर्तितः.
(त.दी.नि.प्र.आवरणभङ्ग.2।227).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)यह मार्ग, परन्तु, फलदायक ही सिद्ध हो ऐसा अधिकार सभीका नहीं होता. वह तो जिनपर भगवत्कृपा हो उन्हीके लिए फलदायक बन पाता है किसी व्यक्तिपर भगवत्कृपा है कि नहीं इसका निर्णय उस व्यक्तिको भगवत्कृपयैकलभ्य भक्तिमार्ग या प्रपत्तिमार्ग में रुचि है या नहीं इस कसोटीपर जांचनेपर निश्चित हो पाता है.

जिनपर भगवत्कृपा है उनके प्रारम्भतः साधनोंका निरूपण करते हैं-म
कोई पुरुष कृष्णसेवामें परायण है कि नहीं, दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित है कि नहीं; और श्रीमद्भागवतपुराणके मर्मका विज्ञ है कि नहीं, यह सर्वप्रथम देखना चाहिये और तभी किसी जिज्ञासुको ऐसे व्यक्तिमें गुरुबुद्धि रखकर उसके पास जाना चाहिये.

जिसे गुरुकी हैसियतमें भगवत्सेवाका उपदेश देना है वह स्वयं भगवत्सेवाको उत्तम मानता हो तो स्वयं भगवत्सेवा क्यों नहीं करेगा? अतः गुरु तो कृष्णसेवामें परायण ही होना चाहिये. कृष्णसेवा भक्तिभावके अलावा अन्य किसी भी निमित्त(दम्भ-काम-लोभ-प्रतिष्ठा)के वश की जाती नहीं होनी चाहिये. अतः गुरुका दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित होना दूसरी शर्त है. यह सेवा भी जब यथोपदिष्ट प्रामाणिक हो तभी पुरुषार्थमें पर्यवसित हो सकती है. अन्यथा, बुद्धि या हृदयमें कुछ और विचार या भाव रखकर, जब कोई सेवामें प्रवृत्त होता है तो वह सफल नहीं हो पाती है. अतः गुरुका श्रीभागवतका तत्त्वज्ञ होना भी आवश्यक है. ऐसे गुरुको खोजनेवाला व्यक्ति जिज्ञासु होना चाहिये, केवल कौतुक आदि भावोंवाली मनोवृत्तिवाला नहीं. गुरुके द्वारा उपदिष्ट प्रकारसे तब सर्वभावपूर्व सेवामें प्रवृत्त हो जाना भजनका सच्चा प्रकार है (त.दी.नि.प्र.2।227).

मूलकारिकामें ‘वीक्ष्य’पदका प्रयोग किया गया है, इससे अपने मार्गका अन्य मार्गोंसे कुछ वैलक्षण्य सिद्ध करना अभीष्ट है. ‘ईक्ष’का अर्थ होता है:‘देखना-अंकित करना’. उसके साथ ‘वि’उपसर्ग जोडनेपर यह अर्थ बनता है कि किसी व्यक्तिको गुरु बनानेसे पहले उसका भलीभांति परीक्षण कर लेना चाहिये. तन्त्रशास्त्रमें जैसे शिष्यकी परीक्षा करनेका नियम है वैसे ही यहां गुरुकी परीक्षाका नियम है. अन्यथा, जिस पुरुषमें उल्लिखित लक्षण न मिलते हों, उसे लोकानुगत पशु समझना चाहिये. ऐसेका अनुसरण करनेपर एक अन्धा दूसरे अन्धेका अनुसरण करता हो जायेगा. और दोनों ही, एकदूसरेके कारण, एकसाथ ही गिरेंगे, जब भी गिरेंगे! श्रीमहाप्रभुने गुरुके परीक्षणार्थ ही ‘जलभेद’ग्रन्थ प्रकट कीया है...इन सारी बातोंकी सावधानी रखनेपर ही ब्रह्मसम्बन्धदीक्षा सफल होती है. इस तरह ब्रह्मसम्बन्धदीक्षा प्रदान कर पानेवाला अधिकारी कोन हो सकता है यह सूचित करके श्रीमहाप्रभुने यह भी समझा दिया है कि ब्रह्मसम्बन्धदीक्षा कैसे व्यक्तिसे नहीं लेनी चाहिये (त.दी.नि.आवरणभङ्ग.2।227).

(ક)-આ માર્ગ, પરન્તુ બધાને ફલદાયક નીવડે તેવો અધિકાર દરેકનો હોતો નથી. તે તો ભગવાનની કૃપા જેઓના ઊપર વરસી હોય તેઓનો જ હોય છે. કોઇકના ઊપર ભગવાનની કૃપા છે કે નહિં તેની ખાતરી તે વ્યક્તિને

કૃપયૈકલભ્ય ભક્તિમાર્ગ કે પ્રપત્તિમાર્ગ માં રુચિ છે કે નહિ તેના આધારે કરવી જોઇએ.

જેઓના ઊપર ભગવત્કૃપા વરસી હોય તેઓને માટે શરુઆતથી જ કયા સાધનો છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે-

કોઇક પુરુષ કૃષ્ણસેવામાં તત્પર છે કે નહિ. દમ્ભાદિ દુર્ગુણોથી રહિત છે કે નહિ; તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતપુરાણના મર્મના જાણકાર છે કે નહિ આટલી વાતો સરખી રીતે ચકાસી લીધા પછી જ તેની પાસે ગુરુબુદ્ધિ રાખીને જવું જોઇએ (ત.દી.નિ.217).

જે પુરુષે આ માર્ગમાં ગુરુ તરીકે ભગવત્સેવાનો ઉપદેશ આપવાનો છે તે પોતે ભગવત્સેવાને ઉત્તમ ગણતો હોય તો શા માટે પોતે પણ ભગવત્સેવામાં તત્પર ન થાય-? તેથી ગુરુ કૃષ્ણસેવામાં તત્પર તો હોવો જ જોઇએ. તે કૃષ્ણસેવા ભક્તિભાવ શિવાય બીજા કોઇ પણ હેતુ-(દમ્ભ-કામ-લોભ-પ્રતિષ્ઠા)-થી પ્રેરિત ન હોવી જોઇએ. તેથી ગુરુ થવા જનાર પુરુષમાં દમ્ભાદિ દુર્ગણો ન હોવા જોઇએ. આ ભગવત્સેવા પણ જો યથોપદિષ્ટ પ્રામાણિક હોય તો જ સફલ થાય છે. નહિ તો બુદ્ધિ કે હૃદય માં કાંઇક ભળતા જ વિચારો કે ભાવો રાખીને જો સેવા કરવામાં આવતી હોય તો તેવી સેવા સફલ થતી નથી. તેથી ગુરુનું શ્રીમદ્ભાગવતતત્ત્વજ્ઞ હોવું પણ જરુરી છે. એવો ગુરુને શોધનારો પણ પાછો જિજ્ઞાસુ હોવો જોઇએ. ફક્ત કૌતુક કે તેવા બીજા કોઇ ભાવોને રાખીને નવું-નવું કાંઇક અજમાવી લેવાની મનોવૃત્તિવાળો ન હોવો જોઇએ. તે પછી ગુરુએ ઉપદિષ્ટ પ્રકારે સર્વભાવથી ભગવત્સેવા કરવી જોઇએ. આ જ ભજન કરવાની સાચી રીતિ છે (ત.દી.નિ..પ્ર.217).

મૂલકારિકામાં ‘વીક્ષ્ય’-પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે, તેથી બીજા માર્ગ કરતાં આ માર્ગની વિલક્ષણતા સમજાવવા માંગે છે. ‘ઇક્ષ’-નો અર્થ છે-:-‘જોવું---અ‘કિત કરવું’. તેની સાથે ‘વિ’-ઉપસર્ગ જોડીને શ્રીમહાપ્રભુ, ગુરુની પરીક્ષા સરખી રીતે કરવી તેવું સુચન કરવા માગે છે. જેમ તન્ત્રશાસ્ત્રમાં કહેવાવું છે કે ગુરુએ શિષ્યની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તેમ આ માર્ગમાં શિષ્યે ગુરુની પરીક્ષા કરવી જોઇએ તેવો નિયમ છે. નહિ તો જે પુરુષમાં ઉપર જણાવેલા લક્ષણો ન મળતા હોય તેને ગાડરિયા પ્રવાહમાં તણાતો ઢોર જેવો ગણવો જોઇએ. એવાનું અનુસરણ કરવાથી એક આ‘ધળો બીજા આ‘ધળાને અનુસરે અને જ્યારે એક પડે ત્યારે બીજો પણ પડી જાય-! એવી કફોડી પરિસ્થિતિ સર્જાયા વિના નહિ રહે. શ્રીમહાપ્રભુએ ‘જલભેદ’ગ્રન્થ પણ ગુરુની પરીક્ષા ક્યા આધારે કરવી તે સમજાવવા જ પ્રકટ કર્યો છે...આવી બધી વાતોની કાળજી રાખ્યા વિના બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા સફલ થતી નથી. આમ બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા આપવામાટે કોણ અધિકારી હોઇ શકે છે તે જણાવીને કોની પાસે બ્રહ્મસમ્બન્ધદીક્ષા ન લેવી તે પણ શ્રીમહાપ્રભુજીએ સમજાવી દીધું છે (ત.દી.નિ.પ્ર.આ.ભ. 2।227).

(ख)
महात्म्यज्ञापनायैव श्रवणं गुणकर्मणाम्।
शास्त्राणामुपयोगोऽत्र तत्राकाङ्क्षा गुरोर्भवेत्॥
कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम्।
श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेत् जिज्ञासुरादराद्॥
देहद्रोण्या यियासूनां परं पारं भवाम्बुधेः।
गुरुणा कर्णधारेण उत्तार्या स्वोपदेशतः॥
(साधनदीपिका.9-11)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ख)भगवन्महात्म्यज्ञानकी प्राप्तिके लिये भगवद्‌गुणों एवं भगवल्लीलाओं का श्रवण आवश्यक होता है. शास्त्रोंकी उपयोगिता भी यहीं है और अतएव गुरुकी भी अपेक्षा रहती है. अतः कृष्णसेवामें परायण, दम्भादि दुर्गुणोंसे रहित; और श्रीभागवतके मर्मज्ञ होनेके रूपमें भलीभांति पहचान कर ही जिज्ञासुको किसी पुरुषको आदरसहित गुरु बना कर भजनमें प्रवृत्त होना चाहिये. स्वदेहकी डोंगीसे भवसागरको पार कर लेनेकी इच्छा रखनेवालोंका कर्णधार बनकर गुरुको अपने सदुपदेशद्वारा उन्हें पार लगाना चाहिये (सा.दी.9-11).
(ખ)-ભગવન્માહાત્મ્યજ્ઞાન મેળવવા માટે ભગવદ્ગુણો અને ભગવલ્લીલાઓ નું શ્રવણ આવશ્યક છે. શાસ્ત્રોની ઉપયોગિતા પણ અહીંજ ઉભી થાય છે. તેથી કૃષ્ણસેવામાં તત્પર દમ્ભાદિ દુર્ગુણોથી રહિત; તેમજ શ્રીભાગવતના મર્મજ્ઞ હોવાના રૂપમાં સરખી રીતે જોઇ-જાણીને જિજ્ઞાસુએ કોઇક પુરુષને આદરસહિત ગુરુ બનાવીને ભજનમાં પ્રવૃત્ત થઇ જવું જોઇએ. જેઓ પોતાના દેહની હોડકલીથી ભવસાગરને પાર કરવા માગતાં હોય તેઓના કર્ણધાર બનીને ગુરુએ પોતાના સદુપદેશથી તેમને પાર લગાડવા જોઇએ (સા.દી.9-11).

(ग)
गुरुश्च भक्तिमार्गीयः कृष्णसेवापरायणः।
श्रीभागवततत्त्वज्ञो दम्भादिरहितो नरः॥
तदभावे तथाभूतोपदेशोऽत्र नियामकः।
अथाधुनिकतीर्थानाम् अतथाभूततोऽपि हि॥
उपदेशस्तथाभूतगुरोरिव फलिष्यति।
यदि दुःसङ्गदोषेण नान्यथा चेद् भवेन्मतिः॥
(श्रीहरिरायजीकृत.स्व.श.स.से.निरू.49-51).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ग)गुरु भी भक्तिमार्गानुसारी, कृष्णसेवापरायण, भागवतके तत्त्वको जानने वाला तथा दम्भादिसे रहित पुरुष होना चाहिये. ऐसे लक्षणोंवाले गुरुके न मिलनेपर आचार्यवाणीरूप गुरुसे भी स्वकर्तव्यनियामक उपदेशग्रहण किया जा सकता है. आचार्यकुलोद्‌भूत गुरुस्थानापन्न आधुनिक गोस्वामिमहानुभाव यदि उक्त

लक्षणोंवाले न भी हों फिरभी उनसे भी सर्वलक्षणसम्पन्न-श्रीकृष्णज्ञानप्रद-गुरु-श्रीमदाचार्यचरण-वचनानुसारी उपदेश मिलता हो तो सद्‌गुरुके समान ही फल देनेवाला हो सकता है. यदि उनकी बुद्धि दुःसंगादि (अर्थलोलुप-वणिक-ट्रस्टी-संगादि) दोषोंसे अन्यथा (मार्गविपरीत) न हो गई हो (श्रीहरि.स्व.श.स.से.नि.49-50).

(ગ)-ગુરુ પણ ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારો, કૃષ્ણસેવાપરાયણ, શ્રીભાગવતના તત્ત્વનો જ્ઞાતા તથા દ'ભાદિથી રહિત એવો પુરુષ હોવો જોઇએ. આવા લક્ષણવાળો ગુરુ જો ન મળતો હોય તો આચાર્યવાણીરૂપ ગુરુ પાસેથી પણ સ્વકર્તવ્યનિયામક ઉપદેશ ગ્રહણ કરી શકાય છે. આચાર્યકુલોદ્ભૂત ગુરુસ્થાનાપન્ન આધુનિક ગોસ્વામિમહાનુભાવ જો ઉપર કહેલ લક્ષણોવાળા ન પણ હોય તો પણ જો તેમની પાસેથી મળતો ઉપદેશ સર્વલક્ષણસંપન્ન-શ્રીકૃષ્ણજ્ઞાનપ્રદ-ગુરુ-શ્રીમદાચાર્યચરણ-વચનાનુસારી હોય તો સદ્ગુરુ સમાન ફળને જ આપનાર હોઇ શકે છે, જો તેઓની બુદ્ધિ દુ:સંગાદિ-(અર્થલોલુપ-વણિક-ટ્રસ્ટી-સંગાદિ)-દોષથી અન્યથા (માર્ગવિપરીત) ન થઇ ગઇ હોય (શ્રીહરિ.સ્વ.શ.સ.સે.નિ.49-50).

(ઘ)
अदम्भः सर्वथापेक्षारहितः करुणापरः।
विचार्य वरणं श्रीमदाचार्यपदसंश्रयः॥
स्वसेवकाय शुद्धाय सततं प्रयतात्मने।
प्रयच्छेत् तत् स्वरूपं तु फलरूपतया पुनः॥
(श्रीहरि.कृत.स्वमा.स्वरू.स्थाप.प्र.16-17).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(घ)श्रीमदाचार्यचरणोंका भलीभांति आश्रय ग्रहण कर, किसी भी प्रकारके दम्भकी या शिष्यसे कुछ अपेक्षा रखनेकी मनोवृत्तिसे रहित हो कर, उपस्थित जीवात्माका परमात्माके द्वारा पुष्टिमार्गमें वरण किया गया है, अतः ऐसा जीव पुष्टिलाभसे कहीं

वंचित न रह जाय बस इसी करुणाभावको रखते हुवे, पुष्टिमार्गपर अग्रसर होनेका सतत प्रयास करनेवाले अपने शुद्ध सेवकके माथे पुष्ट किया हुवा स्वरूप फलरूपतया (न कि गुरुभावतया या स्वसेव्यसे न्यून पुरुषोत्तमभावतया) पधरा देने चाहिये.
(श्रीहरि.स्वमा.स्वरू.स्थाप.प्रका.16-17).

(ઘ)-શ્રીમદાચાર્યચરણોનો સરખો આશ્રય પ્રાપ્ત કરીને, કોઇ પણ પ્રકારના દમ્ભની કે શિષ્ય પાસેથી કોઇ જાતની અપેક્ષા રાખવાની મનોવૃત્તિથી રહિત થઇને, ઉપસ્થિત જીવાત્માનું પરમાત્મા દ્વારા પુષ્ટિમાર્ગમાં વરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેથી એવો જીવ પુષ્ટિલાભથી ક્યા‘ક વ‘ચિત ન રહી જાય માત્ર આવો કરુણાભાવ રાખતાં, પુષ્ટિમાર્ગપર અગ્રસર થઇને સતત પ્રયાસ કરનાર પોતાના શુદ્ધ સેવકને માથે પુષ્ટ કરેલ સ્વરૂપને ફલરૂપે (નહિં કે ગુરુભાવે કે પોતાના સેવ્યસ્વરૂપથી ન્યૂન પુરુષોત્તમભાવે) પધરાવી દેવા જોઇએ.
(શ્રીહરિ.સ્વ.સ્વરૂ.સ્થા.પ્રકા.16-17).

(ङ)
वञ्चकस्तु ततोऽप्येष दुष्ट इत्येव बुद्ध्यताम्॥16॥
यतः तदाकृतिश्चेष्टा तथाचारश्च भाषणम्।
विनयः शान्तता वेशः शंखचक्रादिचिह्नतः॥17॥
एवमाद्यखिलं तुल्यं भगवद्धर्मवर्तिभिः।
ततो ज्ञानाभावऽतोपि सर्वथा नाशनं मतम्॥18॥
दुर्घटं तस्य विज्ञानं सर्वथा भक्तसाम्यतः।
अतएव न कर्तव्यो विश्वासो ह्यविचारितः॥19॥
तदीयत्वभ्रमात्तस्मिन् विश्वासो संगदोषतः।
असत्यपि च सद्भावात्पतनं भक्तिमार्गतः॥20॥
अतएवोक्तमाचार्यैः गुरोरपि च वीक्षणम्।
‘कृष्णसेवापरं वीक्ष्ये’त्यादिपद्ये निबन्धगे॥21॥
....
सतोऽपि किञ्चिदाधिक्यं वञ्चके तु प्रतीयते।

प्रदर्शनार्थत्वतस्तु वेषादेरिह सर्वथा॥25॥
....
भगवद्भक्तसाम्येपि तदसाधारणो गुणः।
निरपेक्षत्वमेतस्मिंस्तदभावाद्धि वंचकः॥32॥
अनाकारितएवासौ सङ्गे लगति सर्वथा।
प्रार्थिता भगवद्भक्ताः कृपयन्ति कथञ्चन॥33॥
स द्रव्यमेव विज्ञाय सज्जते स्वार्थमोहितः।
दीनेषु भगवद्भक्तास्तदर्थैकप्रसादकाः॥34॥
चालयत्ययमुन्मार्गे मायाचाटुकसूक्तिभिः।
ते तु मार्गे चालयन्ति वचोभिः कटुकौषधैः॥35॥
(श्रीहरिरायजीकृत दुःसंगविज्ञान निरू.16-35).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ङ)वञ्चकको तो अन्दर तथा बाहर-दोनों तरहके चोरोंसे भी कुछ अधिक ही दुष्ट समझना चाहिये. क्योंकि उसकी आकृति, चेष्टा, आचार, भाषा, विनीतता, शान्तता, वेश, तथा शफचक्रादि चिह्न सभी भगवद्धर्मानुसार चलनेवालोंके समान ही होते हैं. अतः जिसे ऐसे वञ्चकोंकी यथार्थताका ज्ञान नहीं होता है, उसका सब तरहसे नाश होता है. भक्तोंके समान दीखनेवाले इन वञ्चकोंका ज्ञान सर्वथा अशक्य सा होता है. इसी कारणसे विचार किये बिना किसीपर भी विश्वास नहीं करना चाहिये. भ्रमवश भगवदीय मान कर यदि ऐसे लोगोंका विश्वास कर लिया जाय तब तो सङ्गदोषवशात् तथा असत्पुरुषमें सद्भाव रखनेके दोषवशात् निश्चित ही भक्तिमार्गसे अधःपतन हो जाता है. इसी कारणसे श्रीमहाप्रभुने निबन्धमें "कृष्णसेवापरं वीक्ष्य" द्वारा गुरुके जो लक्षण बतलाये हैं, उसी प्रकारसे गुरुकी भी परीक्षा करनी चाहिये...सच्चे भक्त और वंचक के बीच एक उल्लेखनीय अन्तर यही होता है कि वंचक अपनी वेषभूषा (तिलक-छापा, आचार-अपरस, नित्यसेवा, छप्पनभोगादिमनोरथ, "मेरा बालूडा" जेसी मिथ्या भावुकवाणी) आदि केवल प्रदर्शनार्थ ही अपनाता है. अतः एक सच्चा भक्त अपनी वास्तविक भावसामर्थ्य के अनुरूप जितनी मात्रामें इन बाह्यलक्षणोंको निभा पाता है, उससे कुछ अधिक ही इन बाह्यलक्षणोंका प्रदर्शन वंचक करता होता है. इस तरह अन्य सभी बातोंमें वंचक सच्चे भक्तोंकी बराबरी कर लेता है. अपने भक्तिभावको जनता ('क्यू'लगा कर) देखने आये ऐसी अपेक्षा एक सच्चा भक्त (जैसे कि वंचक अखबारोंमें विज्ञापन दे कर तथा घरके द्वारपर सूचनापट्ट लगा कर आम जनता उसके सेव्यस्वरूपकी सेवा-

मनोरथको देखने आये ऐसी अपेक्षा रखता है!) कभी नहीं रखता. अपने सेव्य प्रभुको रिझानेमें रूपिया-पैसा-फेंकनेवाले दर्शनार्थिओंकी अपेक्षा न रख पाना वंचकसे निभ नहीं पाता! बस, इस एक असाधारण लक्षणके आधारपर वंचकको शीघ्र पहचाना जा सकता है. अतएव कोई न भी बुलाये पर वंचक हरेक धनदाताके पीछे लग ही जाता है (बहुधा स्वयं नहीं तो अपने एजेंट या समाधानी को ही लगा कर!:अनुवादक). सच्चे भगवद्भक्त तो अनेक बार प्रार्थना करनेपर भी बडी मुश्किलसे कभी कुछ कृपा कर देते हैं, जबकि वञ्चक तो स्वार्थसे मोहित होनेके कारण कोई द्रव्यसम्पन्न है इतना पता चलते ही (लप्पुपंडा बन कर) पीछे पड जाता है. सच्चा भगवद्भक्त तो दीन-दरिद्रोंके साथ भी भेद बरते बिना उनके भक्तिभावोंका पोषण करता है. वञ्चक लोग कपटपूर्ण तथा चाटुकारितापूर्ण वचनोंसे लोगोंको सच्चे मार्गसे विपरीत दिशामें ले जाते हैं. जबकि सच्चा भगवद्भक्त तो औषधिके समान कडवे सिद्धान्तवचनोंके द्वारा सन्मार्गकी ओर ही ले जाता है (श्रीहरि.दु.वि.प्र.16-35)

(ડ)-અન્દર તથા બહાર ના બન્ને ચોરો કરતાં વ‘ચકને વધારે દુષ્ટ સમજવો જોઇએ. કેમકે તેની આકૃતિ, ચેષ્ટા, આચાર, ભાષા, વિનીતતા, શાન્તતા, વેશ, તથા શ’ચક્રાદિ ચિહ્ન વિ. બધું ભગવદ્ધર્માનુસાર ચાલવાવાળાની માફક જ હોય છે. જેઓને આવા વ‘ચકોનું જ્ઞાન નથી હોતુ‘ તેઓનો સર્વરીતે નાશ જ થાય છે. ભક્તોની માફક દેખાવવાળા આ વંચકોને ઓળખવું અતિશય અઘરુ‘ કામ છે. તેથી જ વિચાર કર્યા વિના કોઇના પણ ઉપર વિશ્વાસ ન કરવો જોઇએ. ભગવદીયમાનીને જો આવા લોકો ઊપર વિશ્વાસ રાખવામાં આવે તો સંદોષ તથા અસત્પુરુષ ઉપર સદ્ભાવ રાખવાના દોષને કારણે ભક્તિમાર્ગ ઉપરથી બહાર ફેંકાઇ જવાય છે. તેથી જ શ્રીમહાપ્રભુએ નિબન્ધમાં "કૃષ્ણસેવાપર‘ વીક્ષ્ય" થી ગુરુનાં લક્ષણો બતાવ્યા છે તે અનુસાર ગુરુની પણ પરીક્ષા કરવી જોઇએ-...-સાચો ભક્ત અને વ‘ચક ની વચ્ચે એક મોટો ભેદ આ જ હોય છે કે વ‘ચક પોતાની વેશભૂષા (-તિલક-છાપા, આચાર-અપરસ, નિત્યસેવા, છપ્પનભોગાદિમનોરથો ‘મારો બાલૂડો’-જેવી મિથ્યા ભાવુકવાણી-) વિગેરે જાહેરમાં ડોળ-દેખાવમાટે જ અપનાવતો હોય છે. તેથી એક સાચો ભક્ત પોતાના ભાવસામર્થ્યને અનુરૂપ જેટલી માત્રામાં આ બાહ્યલક્ષણોને નભાવી

શકે છે, તેના કરતાંય કાંઇક વધૂ પડતા પ્રમાણમાંજ આ બાહ્યલક્ષણોનું આડ‘બર વ‘ચક કરતો હોય છે. આમ બીજી બધી બાબતોંમાં, વ‘ચક અને સાચો ભક્ત એકસરખા‘ જ લાગતા હોય છે, પરન્તુ એક સાચો ભક્ત પોતાના ભક્તિભાવને જનતા (‘ક્યૂ’ લગાડીને) જોવા આવે એવી અપેક્ષા (જેમ વ‘ચકો છાપાઓમાં જાહેરાત આપીને અથવા તો ઘરના બારણા ઉપર પાટિયા વિગેરે મુકાવીને લોકો તેમના ઠાકોરજીની સેવા કે મનોરથો જોવા આવે તેવી અપેક્ષા રાખતા હોય છે-!) ક્યારેય રાખતો નથી. પોતાના સેવ્ય પ્રભુને રિઝાવવામાં રૂપિયા-પૈસા ફેકનારા દર્શનાર્થીઓની અપેક્ષા ન રાખવી તે વ‘ચકથી નભી શકે તેવી વાત નથી-! બસ આ જ એક લાક્ષણિક વૈશિષ્ટ્યના આધારે વ‘ચકને પિછાણી લેવું અઘરુ‘ રહી જતુ‘ નથી. ભગવદ્ભક્તમા નિ:સ્વાર્થ હોવાનો જે અસાધારણ ગુણ હોય છે તે વ‘ચકમાં ન હોવાથી તે તરત જ ઓળખાઇ આવે છે. વ‘ચક તો વગર બોલાવે જ પાછળ પડી જતો હોય છે. જ્યારેકે સાચો ભક્ત તો અનેક વાર વિનવ્યા પછી જ ક્યારેક કાંઇક કૃપા કરતા હોય છે. વ‘ચક તો સ્વાર્થથી મોહિત હોવાને કારણે દ્રવ્યસમ્પન્ન લોકોની પાછળ પડી જતો હોય છે જ્યારે ભગવદ્ભક્ત તો ગરીબ લોકો સાથે પણ એમના કલ્યાણનો વિચાર કરીને સં કરે છે. વ‘ચક લોકો કપટ તથા ચાપલૂસી ભરેલી વાતોથી લોકોને માર્ગની વિપરીત દિશા તરફ દોરી જતાં હોય છે. જ્યારે કે ભગવદ્ભક્ત તો કડવી દવા જેવા સિદ્ધાન્તવચનો દ્વારા લોકોને સન્માર્ગ તરફ દોરી જતા હોય છે (શ્રીહરિ.દૃ.વિ.પ્ર.16-35).

(च)
यो वदत्यन्यथावाक्यम् आचार्यवचनात् जनः।
संसृतिप्रेरको वापि तत्सङ्गो दुष्टसङ्गमः॥
यश्च कृष्णे रतिं नित्यं बोधयत्यप्रयोजनाम्।

निरपेक्षः सात्त्विकश्च तत्सङ्गः साधुसङ्गमः॥
(शिक्षापत्र.3।8-9)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(च)आचार्य वचनके विपरीत जो बातें करता हो अथवा संसारप्रेरक बातें जो करता हो उसका सङ्ग दुष्टसङ्ग है. जो श्रीकृष्णमें निष्प्रयोजन नित्यरति बढानेकी बातें करता हो और स्वयं भी निरपेक्ष और सात्त्विक हो उसका सङ्ग साधुसङ्ग है. (शिक्षापत्र.3।8-9).

(ચ)-આચાર્ય વચનથી વિપરીત કે સંસારપ્રેરક વાતો જે કરતો હોય તેનો સં દુષ્ટસં છે. જે કૃષ્ણમાં નિષ્પ્રયોજન નિત્યરતિ વધારવાની વાતો કરતો હોય તેમજ પોતે પણ નિરપેક્ષ તથા સાત્ત્વિક હોય તેનો સં સત્સ‘ જાણવો (શિક્ષાપત્ર.3।9).

(छ)तेन गुरुत्वमेव वृत्तित्वेन फलति, युक्तं च एतद् अनुपकृत्य परस्वग्रहणे ऋणित्वेन बन्धस्य प्रसञ्जनात्. किञ्च ऋतोत्तरम् अमृताख्यायाः अयाचितवृत्तेः उक्तत्वात् तस्यामपि शिष्यस्यैव ग्राह्यं न इतरस्यतु एवं संकोचे तस्यामपि प्रशस्तत्वसिद्धिः (श्रीपुरुषोत्तमजीकृत-स्ववृत्तिवाद).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(छ)इससे यह फलित होता है कि गुरुत्व ही अपनी आजीविका या वृत्ति है. यही उचित भी है क्योंकि किसीका कुछभी कार्य किये बिना मुफ्तमें ही दुसरेका धन ले लेनेपर लेनेवाला ऋणी हो जाता है, जो बन्धनकारी बात है. इसके अलावा ऋत-वृत्तिके बाद ‘अमृत’नामकी जो अयाचित वृत्ति कही गई है उसे अपनानेपर भी यदि शिष्यसे ही अयाचित ग्रहण करनेका आग्रह रखा जाय, अन्य किसीसे नहीं, तो ऐसा समोच और भी प्रशंसनीय है (श्रीपुरुषोत्तजीकृत-स्ववृत्तिवाद).
(છ)-આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે ગુરુત્વ એ આપણી આજીવિકા કે વૃત્તિ છે. એ યોગ્ય જ છે કેમકે કોઇ પણ કાર્ય કર્યા વિના જ કોઇનું ધન લઇ લેવાથી તેના ઋણી થવાય છે જે બન્ધનકારી બને છે. તે સિવાય ઋત વૃત્તિના પછી ‘અમૃત’-નામની જે અયાચિત વૃત્તિ કહેવામા આવી છે તેને અપનાવતાં

પોતાના શિષ્ય સિવાય અન્ય કોઇ પણ પાસેથી દ્રવ્યાદિગ્રહણ ન કરવામા આવતુ‘ હોય તો તેવો સ’ોચ હજી વધુ પ્રશ‘સનીય ગણાય (શ્રીપુરુષોત્તજીકૃત-સ્વવૃત્તિવાદ).

(ज)
गुरुणा वेशादिना मार्गरुचिं परीक्ष्य जिज्ञासां च अवगत्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकम् उपदेष्टव्यम् इति.
(त.दी.नि.प्र.आ.भङ्ग.2।255-256).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ज)गुरुको सेवोपदेश-श्रवणकी इच्छा रखनेवालेके वेशादि(भाषा, भाव, रुचि, आचार-विचार)के द्वारा मार्गरुचिकी परीक्षा करके और जिज्ञासा जानकर तदनुकूल प्रश्न करनेपर ही सेवादिका उपदेश करना चाहिये (त.दी.नि.आ.भं.255-256).
(જ)-ગુરુએ સેવોપદેશ-શ્રવણની ઇચ્છા રાખનારાના વેશવગેરે-(ભાષા, ભાવ, રુચિ, આચાર---વિચાર)-ના દ્વારા માર્ગરુચિની પરીક્ષા કરીને તથા જિજ્ઞાસાને પણ જાણીને તેના અનુરૂપ પ્રશ્ન કરે ત્યારે જ તેને સેવા વિગેરેનો ઉપદેશ કરવો જોઇએ (સ.નિ.આ.ભ‘.225-256).

10 भागवतकथा

(क)
.........ततो भागवतं कृतम्।
एतदभ्यसनात् लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात्॥57॥
साधनं परमेतद्धि श्रीभागवतमादरात्।
पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकम् अदम्भतः॥243॥
पठनीयं प्रयन्तेन सर्वहेतुविवर्जितम्॥
वृत्त्यर्थं नैव युञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि॥
तदभावे यथैव स्यात् तथा निर्वाहमाचरेत्॥।253-4॥
(त.दी.नि.-2।67,243,254).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(क)...तब व्यासजीने भागवतपुराण प्रकट किया जिसके अभ्यास(श्रवण-स्मरण-कीर्तन)से लोग मुक्त हो सकते हैं, बशर्ते भागवतका आजीविकार्थ उपजीवन न किया जाय, यह श्रीमद्भागवत एक श्रेष्ठ साधन है. अतः प्रयत्नपूर्वक, किसी लौकिक हेतु या दम्भ के बिना, आदरके साथ इसका पठन करना चाहिये. भागवतका पाठ प्रयत्नपूर्वक किसी भी अन्य हेतुके बिना ही करना चाहिये. प्राण चाहे कण्ठमें ही क्यों न अटक जाये परन्तु आजीविकार्थ उसका उपयोग नहीं ही करना चाहिये. भागवतका आजीविकार्थ उपयोग न करके और जैसे भी अपना निर्वाह चले चला लेना चाहिये (त.दी.नि.67, 243, 254).

(ક)-...-ત્યારે વ્યાસજીએ ભાગવત પુરાણ પ્રકટ કર્યું જેના અભ્યાસ-(શ્રવણ-સ્મરણ-કીર્તન)-થી લોકો મુક્ત થઇ શકે છે પરન્તુ જો ભાગવતનો આજીવિકાર્થ ઉપયોગ ન થતો હોય તો જ. આ ભાગવત જ એક શ્રેષ્ઠ સાધન છે તેથી પ્રયત્નપૂર્વક, કોઇ પણ લૌકિક હેતુ કે દમ્ભ વિના, આદરપૂર્વક આનો પાઠ કરવો જોઇએ, ભાગવતનો પાઠ પ્રયત્નપૂર્વક અન્ય કોઇ પણ હેતુ વિના જ કરવો જોઇએ. પ્રાણ આપણા કણ્ઠ સુધી પણ કેમ ન આવી જાય પરન્તુ આજીવિકાર્થ તો ભાગવતનો ઉપયોગ ન જ કરવો જોઇએ. ભાગવતનો આજીવિકાર્થ ઉપયોગ ન કરીને બીજી જે કોઇ પણ રીતે થઇ શકે તે રીતે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો જોઇએ (સ.નિ.67. 243,254).

(ख)

जलार्थमेव गर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः॥

(जलभेद.5).

पञ्चमं भावम् आहुः 'जलार्थमेव' इति. प्रक्षालनोच्छिष्ट-जलप्रक्षेपार्थमेव ये गर्ताः तत्तुल्याः नीचाः गानोपजीविनः इति अर्थः...तेन उच्छिष्ट-गर्त-जलवत् तेषां भावो न सद्भिः ग्राह्यः इति अर्थः...पौराणिकनिरूपणानन्तरं पुनः यद् गायकनिरूपणं तद् एतादृशानां पौराणिकानाम् एतद्ायक-तुल्यत्व-ज्ञापनार्थम्.

(श्रीकल्याणरायविरचित-जलभेद-विवृति.5).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)जो लोग भगवद्‌गुणगानको अपनी आजीविकाका साधन बताते हैं ऐसे गुणगानकर्ता अपवित्र-मलिन-जल-को एकत्रित करनेके लिये जमीनमें खोदे गये गहरे गड्ढेकी तरह होते हैं.(जलभेद.5)
श्रीमहाप्रभु पांचवें भावका वर्णन करनेको “जलको एकत्रित करनेके लिये”शब्दप्रयोग करते हैं. मुखादिके प्रक्षालनमें प्रयुक्त अपवित्र जलको एकत्रित करनेके लिये भूमिमें जो गड्ढे खोदे जाते हैं उनके जैसे निम्न गानोपजीवी होते हैं...इससे यह आशय प्रकट हुआ कि प्रक्षालनोच्छिष्ट गर्तपूरित जलकी तरह इन गानोपजीविओंका भाव सत्पुरुषोंके लिये ग्राह्य नहिं होता...पौराणिकोंके भावके निरूपणके बाद जो गायकोंका निरूपण किया गया है वह ऐसे (आजीविकार्थ पुराणोंका उपयोग करनेवाले) पौराणिक ऐसे गायकोंके तुल्य हैं यह दिखलानेके लिये किया गया है (श्रीकल्याण.वि.ज.भे.वि.5).
(ખ)-જે લોકો ભગવદ્ગુણગાનને પોતાની આજીવિકાનું સાધન બનાવે છે તેવા ગુણગાન કરનારાઓ તો અપવિત્ર-મલિન જલને ભેગુ‘ કરવા માટે જમીનમાં ખોદવામા આવતા ખાડા જેવા હોય છે.(-જલભેદ.5-)
શ્રીમહાપ્રભુ પા‘ચમાં ભાવનું વર્ણન કરવામાટે "જલને ભેગુ‘ કરવા માટે” શબ્દપ્રયોગ કરે છે. મોઢુંવગેરે ધોવામાં વપરાયેલ અપવિત્ર જલને ભેગુ‘ કરવા માટે જમીનમાં જ ખાડો ખોદવામા આવે છે તેના જેવા નીચ ભગવદ્ગાનોપજીવીઓ હોય છે-...-આથી એ આશય પ્રકટ થાય છે કે વપરાયેલુ‘ ગ‘દુ---અપવિત્ર જળ જેમ વપરાશમાં લેવાતુ‘ નથી તેમ ભગવદ્ગાનોપજીવિઓના ભાવો સારા મનુષ્યો માટે ગ્રાહ્ય નથી હોતા...પૌરાણિકોના ભાવનું નિરૂપણ કરીને ગાયકોના જે આ ભાવનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે આવા (આજીવિકાર્થ પુરાણોનું ઉપયોગ કરનાર) પૌરાણિકો આવા ગાયકોના સમાન છે તે દેખાડવા માટે (શ્રીકલ્યાણ.વિ.જ.ભે.5).

11 स्वसेव्य-स्वरूप-प्रसाद-ग्रहण

(क)अपरञ्च दाने हि न स्वविनियोगः नतु निवेदने अन्यथा निवेदितान्नादेः भोजनं न स्याद् अनिवेदितस्य निषिद्धत्वात्. निवेदितानाम् अर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्दत्तप्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिः उचिततरा दासधर्मत्वात्.
(नवरत्नविवृति.1).

'अपरञ्च'इत्यादि दानं नाम स्वत्व-परित्याग-पूर्वकः परस्वत्वोत्पादनानुकूलः "तुभ्यम् अहं सम्प्रददे न मम" इत्यादि शब्दाभिव्यंग्यो मनोव्यापारः तस्मिन् कृते सति 'हि' निश्चयेन 'न स्वविनियोगः' दत्तापहार-दोषोत्पादकत्वात्. निवेदनं तु तदीयत्वानुसन्धानपूर्वकः स्वत्वाभिमानत्यागानुकूलः "तुभ्यं समर्पयामि-निवेदयामि" इत्यादिशब्दाभिव्यंग्यः तद्विलक्षणो मनोव्यापारः तस्मिन् कृते तु नः स्वविनियोगो दोषाय दत्तापहारदोषानुत्पादकत्वात्.
(श्रीपुरुषोत्तमजीकृत.न.वि.प्र.1).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)अपरञ्च भगवत्स्वरूपके लिये दान(भेट)रूपसे कुछ भी देने पर अपने किसी भी कार्यमें उस प्रदत्त वस्तुका विनियोग किया नहीं जा सकता, परन्तु भगवत्स्वरूपको किसी वस्तुके निवेदन करनेपर यह बात लागू नहीं होती. अन्यथा प्रभुको निवेदित अन्नादिका ग्रहण भी हो नहीं पायेगा. अनिवेदित वस्तुका उपभोग तो निषिद्ध ही है. अतः निवेदित वस्तुके भगवद्भोगार्थ विनियोग हो जाने पर भगवत्प्रदत्त प्रसादके रूपमें भक्तके द्वारा उपभोग भी उचिततर ही है, दासधर्म होनेके कारण
(नवरत्नविवृति.1).
अपरञ्च अपने स्वत्वका परित्याग कर परस्वत्वको पैदा करनेवाले-म"तुम्हें में यह देता हूँ, अब यह वस्तु मेरी नहीं है" जैसे शब्दोंद्वारा अभिव्यक्त होते संकल्पात्मक मनोव्यापारसे 'दान' किया जाता है. दान करनेपर निश्चयेन स्वार्थविनियोग अनुमत

नहीं है, 'दत्तापहार' दोषजनक होनेसे. निवेदन तो, जबकी, स्वयंके तदीय होनेके अनुसन्धानके साथ स्वत्वाभिमान(नहीं कि स्वत्व)के त्याग करनेपर होता है. "यह वस्तु तुम्हें समर्पित करता हूँ-निवेदित करता हूँ" जैसे शब्दोंके द्वारा अभिव्यक्त होनेवाला, दानसे विलक्षण, समल्पात्मक मनोव्यापार यहाँ होता है. इस निवेदनके करनेपर निवेदित वस्तुका अपने उपभोगमें विनियोग दोषरूप नहीं होता. क्योंकि न तो किसी दूसरेको कुछ दिया जा रहा है और न दी हुई किसी वस्तुका अपहरण ही किया जा रहा है (श्रीपुरुषोत्तमजीकृत न.वि.प्र.1).

(ક)-અપરશ્ચ ભગવત્સ્વરૂપને માટે દાન-(ભેટ)-ના રૂપમાં કઈ પણ આપ્યા પછી આપણા કોઈ પણ કાર્યમાં તે વસ્તુનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી, પરન્તુ ભગવત્સ્વરૂપને કોઈ વસ્તુનું નિવેદન કરવામા આવે ત્યારે આ વાત લાગુ પડતી નથી. નહિં તો પ્રભુને નિવેદિત અન્નાદિનું પણ ગ્રહણ કરી શકાય નહિં. વળી અનિવેદિત વસ્તુનો ઉપભોગ તો નિષિદ્ધ જ છે. તેથી નિવેદિત વસ્તુનો ભગવત્સેવામાં વિનિયોગ થયા પછી ભગવત્પ્રદત્ત પ્રસાદના રૂપે ભક્ત દ્વારા ઉપભોગ તો ઉચિત જ છે, દાસનો ધર્મ તેમ કરતાં નભતો હોવાથી (ન.વિ.1).

"અપરશ્ચ-..." આપણા સ્વામિત્વને છોડીને કોઈક પારકાનું સ્વામિત્વ ઊભું કરવું જેવુંકે "આ હૂ‘ તને આપુ‘ છુ‘-□□-હવે આ વસ્તુ મારી નહિં રહે" એવા શબ્દો દ્વારા અભિવ્યક્ત કરવામા આવતા સ’લ્પથી 'દાન' આપવામા આવે છે. દાન આપતાં કોઈ પણ સંજોગોમા આપેલી વસ્તુનો પોતાના માટે વિનિયોગની છૂટ નથી. તેમ કરતા આપેલુ‘ દાન પાછુ‘ ઝૂ‘ટવી લેવાનો દોષ ગણાય. નિવેદન તો, જ્યારેકે, પોતાની બાબતમાં તદીય હોવાનું અનુસન્ધાન રાખીને સ્વામિત્વાભિમાન (નહિં કે સ્વામિત્વ) નો ત્યાગ કરવાથી થાય છે, જેને માટે "આ હૂ‘ તને સમર્પિત કરૂ‘ છુ‘-□□-નિવેદિત કરૂ‘ છુ‘" એવા શબ્દો વપરાય છે. આમા દાનથી કાંઇક જુદો જ સ’લ્પાત્મક મનોવ્યાપાર હોય છે. આમા દાનથી કાંઈક જુદો જ સંકલ્પાત્મક મનોવ્યાપાર હોય છે. આમ નિવેદન કર્યા પછી નિવેદિત વસ્તુનો પોતાના ઉપભોગમાં વિનિયોગ દોષરૂપ થતો નથી. કેમકે

બીજાને કશુ‘ અપાઈ નથી રહ્યુ કે નથી બીજાનું કાંઈ ઝૂ‘ટવામા આવી રહ્યુ‘ (શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત ન.વિ.પ્ર 1).

12 तीर्थपर्यटन

वर्णाश्रम-युक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैः तीर्थानि विकल्पन्ते इति आह-म
यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः।
अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दीनान्नाधिकस्य हि॥
हतत्रपः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च।
एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत् कृष्णतत्परः॥
...तत्र अटनप्रकारकम् आह 'अतस्तेष्वप्रतिग्राही' इति. तीर्थप्रवेशदिवसे तु उपवासः अग्रिमदिवसे यदि अन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं न तु ततो अधिकम्...उच्चैः नामसमीर्तनं तत्र अङ्गम् अन्तर्भगवत्स्मरणञ्च. एकाकी पर्यटेत्. न अत्र "नैक प्रपद्येताध्वानम्" इति स्मृतिदोषः पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या शान्तश्च चित्ते भवेत्...
(त.दी.नि.प्र:2।248-9).
(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
वर्णाश्रमवान अधिकारियोंके लिये भी वर्णाश्रम धर्म ओर तीर्थयात्रा के बीच विकल्प स्वीकारा गया है ऐसा निरूपण करते हैं- यज्ञों और तीर्थोंको भगवान हरिने समान बनाया है. अतः एक दिनसे अधिक चलने वाली सामग्रीका प्रतिग्रह नहीं करना चाहिये. भगवानके नाम और लीला का निःसंमोच पाठ करते रहना चाहिये. बिना किसी स्पृहाके शान्त एकाकी और कृष्णतत्त्पर होकर तीर्थ पर्यटन करना चाहिये.
...तीर्थाटनका प्रकार निरूपित करते हैं "अतः.." तीर्थक्षेत्रमें प्रवेशके दिन तो उपवास ही रखना चाहिये. अगले दिन यदि खाने जितना अन्न न हो तो उतना लिया जा सकता है उससे अधिक नहीं...वाणीसे उच्चस्वरमें नामसमीर्तन और हृदयमें भीतर भगवत्स्मरण ये तीर्थयात्राके अंग हैं. पर्यटन एकाकीतया करना चाहिये. यहाँ "अकेले यात्रा नहीं करनी चाहिय" इस स्मृतिमें निरूपित दोषका कोई प्रसङ्ग नहीं है. मार्गमें भोगादिककी स्पृहा नहीं करनी चाहीये. शान्त रहना चाहिये (त.दी.नि.प्र.2।248-9).
વર્ણાશ્રમવાળા અધિકારિઓને માટે પણ વર્ણાશ્રમધર્મ તથા તીર્થયાત્રાના વચ્ચે વિકલ્પ સ્વીકારવામા આવ્યો છે એવું નિરૂપણ કરવામા આવે છે-□□-યજ્ઞો

તથા તીર્થોને ભગવાન હરિએ સમાન બનાવ્યા છે તેથી એક દિવસથી વધારે ચાલે તેટલી સામગ્રીનો પ્રતિગ્રહ કરવો નહીં. ભગવાનના નામ અને લીલાનો પાઠ નિ:સંકોચ કરતા રહેવું જોઈએ. માર્ગમાં કોઈ પણ જાતના ભોગ વિગેરેની સ્પૃહા રાખ્યા વિના શાન્તભાવથી યાત્રા કરવી જોઈએ.
...-તીર્થાટનનો પ્રકાર નિરૂપિત થાય છે "તેથી-..." તીર્થક્ષેત્રમાં પ્રવેશને દિવસે તો ઉપવાસ જ રાખવો જોઈએ. આગલા દિવસે જો ખાવાપૂરતો ખોરાક ન હોય તો તેટલો લઈ શકાય છે તેથી વધારે નહિ-...-વાણીથી ઉચ્ચ સ્વરથી નામસંકીર્તન અને હૃદયમાં ભગવત્સ્મરણ આ તીર્થયાત્રાના અ'ગ છે. પર્યટન એકાકીતયા કરવું જોઈએ. આમાં "એકાકી યાત્રાએ ન જવું" આ સ્મૃતિવચનમાં વર્ણવેલ દોષ લાગતો નથી. માર્ગમાં ભોગ વિગેરેની સ્પૃહા રાખવી નહિ. શાન્ત રહેવું જોઈએ (ત.દી.નિ.પ્ર.248-9).

13 आचार्यवचनाशयनिर्धारणप्रकारोपसंहार

(क)
तस्माच्छ्रीवल्लभाख्य त्वदुदितवचनादन्यथा रूपयन्ति।
भ्रान्ता ये ते निसर्गत्रिदशरिपुतया केवलान्धन्तमोगाः॥
(श्रीप्रभुचरण-कृत-वल्लभाष्टक 3).

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(क)हे श्रीवल्लभ! आपके कहे हुए वचनसे विपरीत जो कोई कुछ कहते हैं वे सभी भ्रान्त केवल अन्धन्तम नरकको पाने वाले सहज आसुरी जीव हैं. (श्रीप्रभु.कृत.वल्ल.3)
(ક)-હે શ્રીવલ્લભ-! આપે કહેલ વચનોથી વિપરીત જેઓ કોઈ કાંઇક કહે છે તો તેઓ બધા ભ્રાન્ત અને કેવલ અન્ધન્તમ નરકને પ્રાપ્ત થનારા સહજ આસુરી

જીવ છે. (શ્રીપ્રભુચરણ-કૃત-વલ્લભાષ્ટક ૩).

(ख)
तदाश्रयो न वचनैः किन्तु तन्मार्गनिष्ठया।
मार्गनिष्ठा न स्वबोधैः किन्तु तादृग्गुरूदितैः॥
गुरूदितानि वाक्यानि न स्वतो ह्यनुवादतः।
अनुवादो न स्वबुद्धया किन्तु मूलक्रमागतः॥
अथापि तत्र चापेक्ष्यो दृढः स्वाचार्यसंश्रयः।
(शिक्षापत्र 8।26-28).
(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)
(ख)श्रीमहाप्रभुका आश्रय केवल वाणीसे नहीं किन्तु महाप्रभुके मार्गमें निष्ठा रखकर करना चाहिये. मार्गमें निष्ठा अपनी थोथी समजसे नहीं किन्तु मार्गके गुरुके द्वारा कहे गये वचनोंके अनुसार रखनी चाहिये. गुरुके कहे हुए वचनोंका अर्थ स्वतः ही नहीं किन्तु अनुवादतः समजना चाहिये. अनुवाद भी केवल अपनी बुद्धिसे नहीं किन्तु मूलक्रम-परम्पराके अनुसार करना चाहिये. इस सारे प्रकारमें पुनः श्रीमहाप्रभुका दृढ आश्रय तो अपेक्षित है ही (शिक्षापत्र 8।26-28).

(ग)
यो वदत्यन्यथा वाक्यम् आचार्यवचनाज्जनः।
संसृति प्रेरको वापि तत्सङ्गो दुष्टसङ्गमः॥
यश्च कृष्णे रतिं नित्यं बोधयत्यप्रयोजनाम्।
निरपेक्षः सात्विकश्च तत्सङ्गः साधुसङ्गमः॥
एवं निश्चित्य सर्वेषु स्वीयेषु अन्येषु वा पुनः।
महत्कुलप्रसूतेषु कर्तव्यः सङ्गनिर्णयः।
श्रीमदाचार्यचरणे मतिः स्थाप्या सदा स्वतः।
ततएव स्वकीयानां सिद्धिः कार्यस्य सर्वथा॥
(शिक्षापत्र.3।8-11)

(हिन्दी-गुर्जर-भाषा-भावानुवादौ)

(ग)आचार्यवचनके विपरीत जो बातें करता हो अथवा संसारप्रेरक बातें जो करता हो उसका सङ्ग दुष्टसङ्ग है. जो श्रीकृष्णमें निष्प्रयोजन नित्यरति बढानेकी बातें करता हो और स्वयं भी निरपेक्ष और सात्त्विक हो उसका सङ्ग साधुसङ्ग है. यह निकष सभी-मस्वमार्गीय, अस्वमार्गीय; अथवा वल्लभकुलमें प्रसूत-मके साथ किये जाने वाले सत्संगको परखनेके लिये है. अपनी मति स्वतः ही श्रीमदाचार्यचरणमें सदा स्थापित करनी चाहिये. पुष्टिमार्गीयोंके सभी कार्य इसीसे सिद्ध होंगे (शि.प.3।8-11).

-(ગ)-આચાર્ય વચનથી વિપરીત જે વાત કરતો હોય અથવા જે સંસારપ્રેરક વાતો કરતો હોય એવાનો સં એ દુષ્ટસં છે. જે શ્રીકૃષ્ણમાં નિષ્પ્રયોજન નિત્યરતિ વધારવાની વાત કરતો હોય તથા જે પોતે પણ નિરપેક્ષ અને સાત્ત્વિક હોય તેનો સં એ સત્સ' છે. આ કસોટી દરેક-□□સ્વમાર્ગીય, અસ્વમાર્ગીય; અથવા વલ્લભકુલમાં પ્રસૂત-□□ ની સાથે કરવામા આવનાર સત્સ'ગને ચકાસવા માટે છે. પુષ્ટિમાર્ગીઓના બધા કાર્યો આથી જ સિદ્ધ થશે (શિ.પ.3।11).

॥सकलान्तरात्मा श्रीहरिः प्रसन्नो भवतु॥

परिशिष्टम्-1

शरणागतिसम्बन्धिवचनावली

(1)
(आश्रयस्वरूपलक्षणम्)
............आश्रयोऽतो निरूप्यते॥

ऐहिके पारलोके च सर्वथा शरणं हरिः॥

(सर्वास्वप्यवस्थासु भगवदाश्रयस्य अनुष्ठेयत्वम्)
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे।
भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते।
अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः॥
अहमार-कृते चैव पोष्य-पोषण-रक्षणे।
पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे॥
अलौकिक-मनःसिद्धौ सर्वथा शरणं हरिः॥

(भगवदाश्रयसिद्ध्यै क्रमिकोपाय#B1-4#A-चतुष्टयम्)
एवं चित्ते सदा भाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत्#B1#A॥
अन्यस्य भजनं तत्र स्वतोगमनमेव च।
प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि तथाऽन्यत्र विवर्जयेत्#B2#A॥
अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः।
ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ#B3#A प्राप्तं सेवेत निर्ममः॥
यथाकथञ्चित् कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि।
किंवा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद् हरिम्#B4#A हरिम्॥
(भगवदाश्रयावश्यकतोपपत्त्यन्तरेणोपसंहारः)
एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम्।
कलौ भक्त्यादिमार्गाहि दुःसाध्या इति मे मतिः॥
(विवेकधैर्याश्रय.9-17)
(2)
(प्रपत्तिमार्गे उत्तमाधिकारिणः श्रोतुः स्वरूपम्)
अनन्यमनसो मर्त्या उत्तमा श्रवणादिषु।
देश-काल-द्रव्य-कर्तृ-मन्त्र-कर्म-प्रकारतः॥
(पञ्चपद्यानि.5)

(3)
(पुष्टिप्रपत्तिमार्गे त्याज्यग्राह्यविवेकविषयिण्याः षड्विधायाः इतिकर्तव्यतायाः उपदेशः)
अनुकूलस्य समल्पः#B1#A प्रतिकूलविसर्जनम्#B2#A।
करिष्यतीति विश्वासो#B3#A भर्तृत्वे वरणं तथा#B4#A।

आत्मनैवेद्य-कार्पण्ये#B5-6#A षड्विधा शरणागतिः॥
(पञ्चश्लोकी.4-5)
(4)
प्रपत्तिमार्गमाह :
जगन्नाथे विट्ठले च श्रीरङ्गे वेमटे तथा।
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात् तत्र तिष्ठेत तत्परः।
(त.दी.नि.255).

प्रपत्तिमार्गम् इति. भगवानैव मम ऐहिके परलोके च गतिरहं भगवद्दास इति निश्चयेन भगवत्परतया भगवन्महास्थाने स्थितिः प्रपत्तिमार्ग इत्यर्थः. तत्र तिष्ठेत इति मूले. त्वद्दासोऽहं सर्वार्थे त्वामेव आश्रित इत्यादि अभिप्रायं प्रकटयन् तिष्ठेत इत्यर्थः.
(त.दी.नि.प्र.कल्या.टि.2।225).

प्रपत्ति इत्यादि. अत्रापि अनधिकारे उपायान्तरं तदनुकल्पभूतम् आह इत्यर्थः. "सर्वधर्मान्..." इत्यत्र 'एक'पदाद् अन्याश्रयः सर्वथा बाधक इति बोधयितुं तत्परपदस्य तात्पर्यम् आहुः प्रपत्तौ इत्यादि. तत्परः तिष्ठेद् इत्यर्थः. स्थानान्तरस्यापि संग्रहार्थम् आहुः पूजाइत्यादि. एतस्यैव शेषौ विवेकधैर्याश्रयौ ज्ञेयौ. प्रपत्तिश्च शरणागतिः, आश्रयः इति यावत्. तत् प्रथमतो मानसं, पश्चात् कायिकं वाचनिकम् इति अक्रूरस्तुतौ उक्तं सुबोधिन्यां तद् उपपादितं शरणागतिप्रकरणे इति च. तदेव विवेकधैर्याश्रये विवेकधैर्ययोः निरूपणेन कायिकम्, आश्रयनिरूपणेन मानसं, वाचनिकं च उक्तम्. अत्रापि कारणं भगवदनुग्रहएव इति "सोऽहं त्वाङ्घ्री"त्यत्र अक्रूरस्तुतौ प्रतिपादितम्.
(त.दी.नि.प्र.आव.भङ्ग.2।255).

(5)
इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत्।
"मामेव ये प्रपद्यन्ते मायाम् एतां तरन्ति ते"॥
एवकारेण सर्वेषाम् अनुपायत्वम् आह हि।
ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा।
विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः॥
न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम्।

न मुक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन्॥
आपाततस्तु सर्वेषाम् उपायत्वं मयोदितम्।
विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत्॥
यन्न योगेन साख्येन दानव्रततपोध्वरैः।
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद् यत्नवानपि॥
तस्मात् त्वम् उद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम्।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च॥
मामेकमेव शरणम् आत्मानं सर्वदेहिनाम्।
याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम्॥
इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयम् उक्तवान्।
आत्मानं हि स्वयं वेद तस्माद् अन्यवचो मृषा॥
(त.दी.नि.2।304-311)
(6)
(प्रपत्तौ दीक्षितानां वैष्णवाचारपरिपालनपराणां कृते सप्तविधभक्तेः उपदेशः)
लब्ध्वानुग्रहम् आचार्यात् श्रीकृष्णशरणं जनः।
धारयेत् तिलकं मालां वैष्णवाचारतत्परः॥
सर्वस्वं हरिसात्कार्यं त्यजेत् सर्वम् अवैष्णवम्।
हिंस्र-काम्या-ऽन्यदेवार्चां यदि नित्यं च लौकिकम्॥
पूर्वभाण्डादिकं सर्वं परित्यज्य विशुद्धितः।
श्रवणादि#B1-7#Aपरो नित्यं हरेः प्रेमास्पदो भवेत्॥
हरेर्गुणानां श्रवणं ज्ययोभ्यः शृणुयात् सदा#B1#A।
जातशिक्षः यवीयोभ्यः कीर्तयेद् अन्यथैकलः#B2#A॥
अतिसुन्दररूपाणि लीलाधामानि संस्मरेत्#B3#A।
पादसेवा हरेः कार्या सर्वसम्पन्निकेतनैः#B4#A॥
अर्चनं प्रत्यहं तस्य विधिना नियमेन च#B5#A।
वन्दनं चरणाम्भोजे तस्य भावनयाखिले#B6#A॥
दास्यं तदेकशरणं तत्प्रसादैकभोजनम्#B7#A।
एवं सप्तविधा भक्तिः प्रपन्नाधिकृता भवेत्॥
(साधनदीपिका.24-30)

(7)
तत्रादौ शरणं यातः किं कुर्यादिति चोच्यते।

श्रीमदाचार्यमार्गीयगुरुणा शरणं गतः॥9॥
स्वामित्वेन हरिं स्वं तु सेवकत्वेन भावयेत्।
लौकिकं वैदिकं वापि विदध्याद् भक्तिसिद्धये॥10॥
नान्यमार्गाश्रयो नैव देशान्तरसमाश्रयः।
नैव तीर्थाश्रयो नैवाभिमतेः कर्तृताश्रयः॥11॥
नैव मन्त्रसमाधारो न च कर्मादिकाश्रयः।
सर्वदोषनिवृत्त्यर्थं धर्मत्वेन हरौ दृशि॥12॥
विवेकादेरभावेन दैन्येनार्थत्वभावनम्।
स्वकामपूरणार्थाय पूर्णानन्दत्ववेदनम्॥13॥
न साधनैर्भवेन्मोक्षो हरिरेव तदात्मकः।
तदीयतायाः संपत्ता (?) मुक्तत्वेनैव चिन्तनम्॥14॥
अतएव निराकाङ्क्षा मोक्षतः कृष्णसेवकाः।
देशादिसाधनं कृष्णः पुरुषार्थश्चतुर्विधः॥15॥
एवं मनसि सततं चिन्तनीयं प्रयत्नतः।
प्रायश्चित्तादिषु मतिर्न कार्या शरणं व्रजेत्॥16॥
उपस्थितेषु दोषेषु सर्वेष्वथ विशेषतः॥
सुशक्येष्वप्यशक्येषु हरेर्गतिमथ स्मरेत्॥17॥
अन्याश्रयो नैव कार्यो नैवान्यत्र स्वतो व्रजेत्।
प्रार्थना नैव कुत्रापि कर्तव्या भगवत्यपि॥18॥
अविश्वासो न कर्तव्यो ब्रह्मास्त्रस्य निदर्शनात्।
लौकिके वैदिके वापि कार्ये सङ्गं विवर्जयेत्॥19॥
यथाकथञ्चित् कर्तव्ये भारवत्तत्र भावनम्।
सर्वत्र ममतां त्यक्त्वा सर्वं कार्यं प्रसाधयेत्॥20॥
लोभं च हृदये नैव कुर्यात्, प्राप्तं हि सेवयेत्।
शरणस्यापि ये धर्मास्तत्सिद्धौ शरणं व्रजेत्।21॥
विवेकधैर्येऽपि सदा श्रीकृष्णाश्रयपोषके।
तद्ग्रन्थेभ्योऽवगत्यापि प्रयत्नाद् हृदि भावयेत्॥22॥
एवम् आश्रितधर्मोऽयं संक्षेपेण निरूपितः।
आश्रित्य वल्लभाचार्यन् बुद्ध्वैवं कृष्णमाश्रयेत्॥23॥
(श्रीहरि.श.स.से.निरू.9-23).